

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Γ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος	07
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση	31
---	----

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό	61
-----------------------------	----

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό; Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική	71
---	----

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων	93
-----------------------------------	----

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις	125
--	-----

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός και το ζήτημα της αναπαραγωγής	153
--	-----

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο	163
-----------------------	-----

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία	183
--	-----

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα	213
-----------------------------	-----

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον των αμερικανικών σπουδών	227
--	-----

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπέζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρώγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασημαντό βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ίδιον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ιδίων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ιδίων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστική τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησης του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκείμενη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκείμενες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετρούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέπει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετερσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγματοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγματοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετερσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spínak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η *KPIΣΗ*. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους: διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων*

Μετάφραση: Στέλλα Συνεγιάννη

Επιμέλεια μετάφρασης: Αθανάσιος Μαρβάκης

1. Το εγχείρημα

2. Οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής

3. Η συζήτηση στο πλαίσιο του φεμινισμού

1. Το εγχείρημα

Η έννοια «έμφυλες σχέσεις», αν και ιδιαίτερα διαδεδομένη στις κοινωνικές θεωρίες, στην εθνολογία, στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, στην ιστορία, στις φεμινιστικές θεωρίες, στην έρευνα του ανδρικού φύλου κλπ., σπάνια χρησιμοποιείται με εννοιολογική ακρίβεια. Γι' αυτό χρειάζεται, παράλληλα με τη συζήτηση για τις διαφορετικές προσεγγίσεις, να προσδιορισθούν οι έμφυλες σχέσεις κατ' αρχήν ως θεωρητική έννοια και συνάμα να διατυπωθεί μια θεωρία γύρω από τις έμφυλες σχέσεις. Θα διατυπώσω εξ αρχής ένα προκαταρκτικό αποτέλεσμα: η έννοια «έμφυλες σχέσεις» πρέπει να καθιστά δυνατή την κριτική διερεύνηση της εμπλοκής των φύλων σε μια συνολική θεώρηση των κοινωνιακών σχέσεων και προϋποθέτει κάτι που είναι ταυτόχρονα και αποτέλεσμα των σχέσεων που πρέπει να εξεταστούν: την ύπαρξη «φύλων» με την έννοια των εκάστοτε ιστορικά ευρισκομένων ανδρών και γυναικών. Η συμπληρωματικότητα [των δύο φύλων] κατά την αναπαραγωγή είναι η φυσική βάση, πάνω στην οποία, κατά το ιστορικό γίνεσθαι, διαμορφώνεται κοινωνικά ακόμη κι αυτό που θα πρέπει να θεωρείται ως «φυσικό». Με αυτό τον τρόπο, τα δύο φύλα εξέρχονται ως άνισα από το κοινωνικό γίνεσθαι, η μη-ισότητά τους γίνεται βάση για περαιτέρω μορφοποιήσεις και οι έμφυλες σχέσεις καθίστανται θεμελιώδεις κανονιστικές σχέσεις για τους κοινωνικούς σχηματισμούς στο σύνολό τους. Η σημασία τους είναι θεμελιώδης για ζητήματα καταμερισμού της εργασίας, κυριαρχίας, εκμετάλλευσης, ιδεολογίας, πολιτικής, δικαίου, θρησκείας, ηθικής, σεξουαλικότητας, σώματος και αισθήσεων, γλώσσας. Γενικά, κανένας τομέας δεν είναι δυνατό να μελετηθεί σοβαρά, αν δεν συνεξεταστεί παράλληλα και ο τρόπος με τον οποίο οι έμφυλες σχέσεις διαμορφώνονται και διαμορφώνουν. Το γεγονός αυτό υπάρχει κίνδυνος να αγνοηθεί, αν ταυτόχρονα, όπως παραδοσιακά συνηθίζεται στην επιστήμη, θεωρηθεί δεδομένη η ύπαρξη ενός μόνο φύλου, του ανδρικού, και άρα όλες οι σχέσεις οφείλουν να παρασταθούν ως αρσενικές. Η αντίδραση σε αυτό και το ξεκίνημα της διερεύνησης των «λησμονημένων γυναικών», ως μία εκ των υστέρων προσθήκη και στις επιστήμες, αποτελεί επίτευγμα του φεμινισμού κατά το τελευταίο τρίτο του εικοστού αιώνα. Αναμφίβολα το πεδίο παραμορφώνεται συχνά μέσω της φαινομενολογίας των ανδρών

* Το άρθρο της Frigga Haug δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 2001 στο περιοδικό *Das Argument* 243, σσ. 761-787 με πρωτότυπο τίτλο «Zur Theorie der Geschlechtsverhältnisse». Copyright © Frigga Haug (ΣτΜ).

και των γυναικών, το πώς – ως αποτέλεσμα των έμφυλων σχέσεων στην κοινωνία – σχετίζονται μεταξύ τους, γεγονός που στρέφει την ανάλυση σε διαπροσωπικές σχέσεις, σαν να επρόκειτο για κάτι αυταπόδεικτο. Στα γερμανικά αυτό γίνεται προ πάντων ξεκάθαρο, όταν η λέξη τίθεται στον ενικό: η σχέση των δύο φύλων, πράγμα που εμφανίζεται σχεδόν σε όλες τις μελέτες. (Μια διαδικτυακή έρευνα το έτος 2000, αφότου είχαν προηγηθεί σχετικές δημοσιεύσεις ήδη από το 1994, απέδωσε 145 τίτλους στη γερμανική γλώσσα, εκ των οποίων μόνο τέσσερις κάνουν χρήση του πληθυντικού.) Στον αγγλοσαξονικό χώρο ο πληθυντικός χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά, ενώ υπάρχει φυσικά και ο όρος *gender*, που χρησιμοποιείται πάντοτε στον ενικό. Ο ενικός μπορεί να είναι κατάλληλος για να δηλώσει την αναλογία ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένους τομείς. Όποιος, όμως, χρησιμοποιεί την έννοια ευρύτερα, δεν μπορεί παρά να δυσκολευτεί με τη σταθερότητα που υπονοείται γύρω από το ερώτημα *τι είναι τα φύλα*. Προκειμένου η έννοια να γίνει αντιληπτή με τρόπο που προσιδιάζει στη μεταβολή και στην εναλλαγή του αντικειμένου της, ο πληθυντικός είναι απαραίτητος. Το πληθυντικό πρόταγμα των έμφυλων σχέσεων, όπως και η έννοια των σχέσεων παραγωγής, θα πρέπει να συλλάβει πολυάριθμες έμπρακτες σχέσεις μεταξύ των φύλων και ταυτόχρονα να καταστήσει γνωσιακά προσπελάσιμη σε αυτή τη βάση τόσο τη διαμόρφωση των δρώντων υποκειμένων όσο και την αναπαραγωγή του κοινωνιακού συνόλου. Επομένως δεν υφίσταται καμία σταθερή σχέση, ούτε κάποιοι εκ φύσεως σταθεροί δρώντες.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις τοποθετούν τη μελέτη που ακολουθεί στην ιστορία τόσο της μαρξιστικής όσο και της φεμινιστικής θεωρίας. Το έτος 2000 η Regina Becker-Schmidt συνοψίζει την κατάσταση ως εξής: «Η φεμινιστική έρευνα δεν πέτυχε ως τώρα να σχεδιάσει μια θεωρία των έμφυλων σχέσεων» (61). Το κενό αυτό προσπαθεί να καλύψει το παρακάτω κείμενο. Η έρευνα είναι εκτενής και απαιτεί ιστορική προσέγγιση. Εν προκειμένω θα θεμελιώσω κριτικά μόνο το περίγραμμα μιας θεωρίας των έμφυλων σχέσεων με βάση την πιο πρόσφατη έρευνα των Marx και Engels, Gramsci και Althusser, εξετάζοντάς το παράλληλα σε διάλογο με φεμινιστικές μελέτες.

2. Οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής

Στο πρώτο σχεδιάσμα μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας, στο χειρόγραφο 44, ο Marx μιλά για «τα δύο φύλα στις κοινωνικές τους σχέσεις» (MEW 40, 479). Η διατύπωση αυτή προσφέρεται για μια θεωρία των έμφυλων σχέσεων. Ο πρώτος Engels εκφέρει γνώμη για τη σχέση των φύλων, όμως εννοεί ουσιαστικά τη σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών μεταξύ τους. Και οι δύο, ο Marx και ο Engels, προσανατολίζονται από τα πρώιμα συγγράμματα σε σχέσεις άνδρα-γυναίκας ελεύθερες από κυριαρχία, βασισμένες στο θεμέλιο του κοινωνικού τους σχεδίου απελευθέρωσης. Στα συμφραζόμενα μιας περιφημής φράσης – την οποία παίρνει από τον Fourier – ο «βαθμός της γυναικείας χειραφέτησης» είναι «το φυσικό μέτρο της γενικής χειραφέτησης» (*Αγία Οικογένεια*, MEW 2, 208) τίθεται η αρχή να διαβάσει κανείς την εξέλιξη του ανθρώπου μέσα από την εξέλιξη των έμφυλων σχέσεων, «επειδή εδώ, στη σχέση της γυναίκας με τον άνδρα, του αδύναμου προς τον δυνατό, η νίκη της ανθρώπινης φύσης πάνω στη βαναυσότητα καθίσταται προφανέστερη» (ό.π.). Σύμφωνα με το χειρόγραφο 44 «η σχέση του άνδρα προς τη γυναίκα» καθορίζεται από «το πόσο η ανάγκη του ανθρώπου γίνεται ανθρώπινη

ανάγκη, κατά πόσο είναι στην πιο ατομική του παρουσία [Dasein] ταυτόχρονα ένα κοινωνικό ον [Gemeinwesen]» (MEW 40, 535).

Το σενάριο της *Γερμανικής Ιδεολογίας* φέρνει στο κέντρο αυτόν τον προβληματισμό. Υπό τις «στιγμές», «οι οποίες υπήρχαν από τις απαρχές της Ιστορίας και από τον πρώτο άνθρωπο συνάμα»,

οι άνθρωποι που διαμορφώνουν τη δική τους ζωή κάθε μέρα εκ νέου, αρχίζουν να δημιουργούν άλλους ανθρώπους, να αναπαράγονται» τίθεται «η σχέση μεταξύ άνδρα και γυναίκας, παιδιών και γονιών, η οικογένεια. Αυτή η οικογένεια, που στην αρχή είναι η μοναδική κοινωνική σχέση, αργότερα, όταν οι αυξημένες ανάγκες παράγουν νέες κοινωνικές σχέσεις και ο αυξανόμενος πληθυσμός δημιουργεί νέες ανάγκες, καθίσταται μια σχέση υποταγής (MEW 3, 29 κ.εξ.).

Από την αρχή ισχύει επίσης ότι:

Η παραγωγή της ζωής, τόσο της ίδιας στην εργασία όσο και της ξένης στην τεκνογονία, διαφαίνεται ήδη ως μια διπλή σχέση – αφενός ως φυσική, αφετέρου ως κοινωνική – κοινωνική με την έννοια ότι νοείται έτσι η αλληλόδραση περισσότερων ατόμων. Από αυτό εξάγεται ότι μια συγκεκριμένη μορφή παραγωγής ή ένα συγκεκριμένο βιομηχανικό στάδιο συνδέονται διαρκώς με μια συγκεκριμένη μορφή αλληλόδρασης ή κοινωνιακού επιπέδου, και αυτή η μορφή αλληλόδρασης είναι η ίδια μια ‘παραγωγική δύναμη’ [...] επομένως η ‘ιστορία της ανθρωπότητας’ πρέπει να μελετάται και να αναλύεται διαρκώς σε συνάρτηση με την ιστορία της βιομηχανίας και της ανταλλαγής (MEW 3, 29 κ.εξ.).

Το μόνο που μένει να πραγματοποιηθεί εν προκειμένω, είναι ότι πρέπει να ισχύει και ο συμπληρωματικός κανόνας: ότι δηλαδή η πολιτική-οικονομική ιστορία δεν μπορεί ποτέ να μελετηθεί ανεξάρτητα από την ιστορία ενός φυσικού-κοινωνιακού συσχετισμού. Η επισήμανση ότι αυτή η οργάνωση που ονομάζεται «οικογένεια» εξελίσσεται σε μια «σχέση υποταγής» απαιτεί επιπλέον να διερευνηθεί και η διαδικασία που οδήγησε σε αυτή. Στη *Γερμανική Ιδεολογία* υπάρχει μια σειρά επισημάνσεων για το πώς διαδραματίζεται αυτή η εξέλιξη. Ως θεμελιώδης ισχύει η

άνιση, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, κατανομή της εργασίας και των προϊόντων της [...] δηλαδή η ιδιοκτησία, που στην οικογένεια, όπου η γυναίκα και τα παιδιά είναι οι σκλάβοι του άντρα, ενέχει ήδη το σπέρμα της, την αρχική μορφή της». (32). Η «λανθάνουσα δουλεία στην οικογένεια» νοείται ως «η πρώτη ιδιοκτησία», όπου βεβαίως οι συγγραφείς τονίζουν ότι «ανταποκρίνεται πλήρως στον ορισμό των σύγχρονων οικονομολόγων, σύμφωνα με τον οποίο είναι η κατοχή αλλότριας εργατικής δύναμης (ό.π.).

(Το 2001 εμφανίστηκε ένα μέχρι τούδε αδημοσίευτο χειρόγραφο του Marx για την αυτοκτονία, με εκδότες τους Eric Plaut και Kevin Anderson. Εδώ ο Marx μελετά τα ντοκουμέντα για την αυτοκτονία του Peuchet υπό το πρίσμα της γυναικείας καταπίεσης στην οικογένεια, μια πατριαρχική μορφή της οποίας την κατάργηση θεωρεί αναγκαία.)

Ο καταμερισμός της εργασίας εξελίσσεται μαζί με τις ανάγκες πάνω στη βάση πλεονασμάτων και με τη σειρά του τα αναπαράγει διευρυμένα, όπως επίσης η ανεξάρτητη παραγωγή των βιοποριστικών αγαθών είναι αποτέλεσμα της «αύξησης του πληθυσμού» και την προωθεί (MEW 3,21). Ο καταμερισμός της εργασίας ενέχει ακόμη τη δυνατότητα, «η απολαβή και η εργασία, η παραγωγή και η κατανάλωση, να καταλήγουν σε διαφορετικά άτομα» (31), είναι ως εκ τούτου προϋπόθεση κυριαρχίας συνάμα και εξέλιξης. Δύο μορφές κυριαρχίας που αλληλεπικαλύπτονται καθορίζουν την πορεία της ιστορίας: αυτή, όπου κάποιοι έχουν στη διάθεσή τους την εργατική δύναμη πολλών στην παραγωγή των αγαθών και αυτή, όπου οι (περισσότεροι) άνδρες έχουν εξουσία πάνω στην εργατική δύναμη της γυναίκας, στη δυνατότητα κύησης και στο σώμα των γυναικών για σεξουαλική ικανοποίηση μέσα στην «οικογένεια». Η αντιφατική αλληλεπίδραση συντελεί στο ότι η εξέλιξη της κοινότητας προχωρά ταυτόχρονα με την καταστροφή των βάσεων της, στηριζόμενη και φερόμενη από έμφυλες σχέσεις, στις οποίες, για λόγους κυριαρχίας, το κοινωνικό εποικοδόμημα γίνεται αντιληπτό ως φύση και μαζί με τη φύση, η αισθητική-σωματική ουσία υποτάσσεται.

Ο Marx και ο Engels, μετά από αυτές τις αρχικές σκιαγραφήσεις, εγκαταλείπουν τον τομέα των έμφυλων σχέσεων στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Στο κέντρο εισέρχονται η σχέση του κεφαλαίου, η εργασία στη βιομηχανία και η ανταλλαγή.

Συμπτωματική ανάγνωση

Στο βιβλίο του *Das Kapital lesen* [Διαβάζοντας το Κεφάλαιο] ο Louis Althusser ενδιαφέρεται μεταξύ άλλων για το πώς ο Marx στην κριτική του Adam Smith μπορούσε να πραγματευτεί την αξία του προϊόντος, που όμως απουσίαζε στο κείμενο του Smith. Τη μέθοδο που ακολουθήθηκε τη χαρακτήρισε «συμπτωματικό αναγνωστικό τρόπο».

Αν υπό ιδιαιτέρως κρίσιμες συνθήκες η εξέλιξη των ζητημάτων που προκύπτουν από έναν προβληματισμό [...] οδηγεί στο να εμφανίζεται η στιγμιαία παρουσία μιας πτυχής του αόρατου στο ορατό πεδίο του προβληματισμού, τότε αυτό που προκύπτει δεν μπορεί παρά να είναι επίσης αόρατο το ίδιο. Γιατί το φως του πεδίου γλιστράει τυφλό από πάνω του, χωρίς να διαθλαθεί σε αυτό. Το αόρατο αποκαλύπτεται τότε στην ποιότητά του ως θεωρητικό ολίσθημα, ως απουσία, έλλειψη ή σύμπτωμα (τ. 1, 31 κ. εξ.).

Για να καταστεί το αόρατο ορατό, χρειάζεται πρακτικά μια επιπρόσθετη «ματιά που γνωρίζει», ένα άλλο σταθερό σημείο που κερδίζεται από το υπό μελέτη κείμενο και το υπερβαίνει. Διαβάζω λοιπόν εφεξής ορισμένα αποσπάσματα από τον Marx και τον Ένγκελς, αναζητώντας στοιχεία γύρω από τις έμφυλες σχέσεις που εμφανίζονται σαν ένα είδος παρεμβολής στα κείμενά τους και των οποίων η πραγμάτευση δε φτάνει στο επίπεδο των άλλων αναλύσεων. Έτσι ανακαλύπτουμε συνέχεια εμπόδια, που είναι τρόποι εκδήλωσης των έμφυλων σχέσεων, συνυφασμένα ειδικά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Και οι δύο επισημαίνουν επιμελώς τη σύσταση του νέου προσωπικού των εργοστασίων με βάση το φύλο. Ο Marx συνοψίζει:

Στα κλωστοϋφαντουργεία της Αγγλίας απασχολούνται μόνο 158.818 άνδρες και 196.818 γυναίκες. [...] Στα λινούφαντουργεία του Leeds μετρούσε κανείς, για κάθε 100 άρρενες εργάτες, 147 εργάτριες. Στο Druden, στην ανατολική ακτή της Σκωτίας, ο αριθμός τους έφτανε μάλιστα τους 280. [...] Και στα εργοστάσια βαμβακιού της Βόρειας Αμερικής, το έτος 1833, μαζί με 18.593 άνδρες απασχολούνταν όχι λιγότερες από 38.927 γυναίκες. (MEW 40, 479)

Μετά από αξιολόγηση μιας πληθώρας στατιστικών δεδομένων, ο Engels φτάνει στο συμπέρασμα ότι το 1839, στα αγγλικά κλωστοϋφαντουργεία, τα δύο τρίτα τουλάχιστον του εργατικού προσωπικού ήταν γυναίκες. Το γεγονός αυτό το ονομάζει «απώθηση αρρένων εργατών», μια «αντιστροφή της κοινωνικής τάξης», που οδηγούσε στην διάλυση της οικογένειας και στην παραμέληση των παιδιών. Σε πρώτη φάση δεν αναλύει περισσότερο τον καταμερισμό της εργασίας με βάση το φύλο, που τον οδηγούσε να θεωρεί την εργασία ως υπόθεση κατ' εξοχήν ανδρική (Lage, MEW 2, 367 κ.εξ. 465). Λίγο αργότερα ανακαλύπτει ότι στον κοινωνικό καταμερισμό της εξω-οικιακής και της οικιακής εργασίας, ανεξάρτητα από το εκάστοτε φύλο, το υποκείμενο της δεύτερης κυριαρχείται από το αντίστοιχο της πρώτης. Αυτό αποτελεί βάση για έμφυλες σχέσεις που χαρακτηρίζονται από κυριαρχία. Κι όμως, ο Engels εκφράζει αγανάκτηση για την κατάσταση των εργατριών της υφαντουργίας, κυρίως με κατηγορίες ηθικής (αλλοίωσης των ηθών), πράγμα που δυσχεραίνει την προσπάθεια να διαφανεί η εν λόγω εξέλιξη ως απόρροια καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ειδικών έμφυλων σχέσεων. Ο ίδιος αναγνωρίζει ότι «τα φύλα είχαν από την αρχή τοποθετηθεί με λάθος τρόπο το ένα απέναντι στο άλλο. Αν η κυριαρχία της γυναίκας πάνω στον άνδρα, που κατ' ανάγκη προκύπτει από το σύστημα του εργοστασίου, είναι απάνθρωπη, τότε απάνθρωπη πρέπει να θεωρείται και η πρωταρχική κυριαρχία του άνδρα επάνω στη γυναίκα» (MEW 2, 371). Το πρόβλημα το τοποθετεί στην κοινότητα των αγαθών με άνισες συνεισφορές. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδιοκτησία διαλύει τις σχέσεις μεταξύ των φύλων. Αντίστροφα θεωρεί την προλεταριακή οικογένεια ελεύθερη από κυριαρχία, καθότι στερείται ιδιοκτησίας.

Ένας πραγματικός κανόνας στη σχέση με τη γυναίκα καθίσταται η ερωτική σχέση και μπορεί να ισχύει μόνο μεταξύ των καταπιεσμένων τάξεων, δηλαδή σήμερα στο προλεταριάτο [...]. Εδώ απουσιάζει κάθε ιδιοκτησία, που για τη διατήρηση και κληροδότησή της θεσπίστηκαν η μονογαμία και η ανδρική κυριαρχία (MEW 21, 73).

Αυτή η σκέψη λειτούργησε ως ηθικό ιδανικό στο εργατικό κίνημα. Ως διαπίστωση ωστόσο, για ένα πραγματικό εδώ και τώρα, δεν επιβεβαιώθηκε ποτέ από τα γεγονότα. Απεναντίας, η σκέψη αυτή παραγνώνει θεωρητικά τη λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στον οίκο και στο εργοστάσιο, επομένως και τον ρόλο των έμφυλων σχέσεων για την αναπαραγωγή στην καπιταλιστική κοινωνία. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον του Engels επικεντρώνεται προ πάντων στη σχέση μεταξύ άνδρα και γυναίκας, όχι στην εξέταση του κατά πόσο οι έμφυλες σχέσεις διαπερνούν κάθε πρακτική δραστηριότητα των ανθρώπων. Από την κομμουνιστική κοινωνία διατηρεί την προσδοκία ότι

θα καταστήσει τη σχέση των δύο φύλων μια σχέση καθαρά ιδιωτική, στην οποία η κοινωνία δεν έχει ανάμειξη. Αυτό μπορεί να το πετύχει, καθώς παραμερίζει την ιδιοκτησία και διαπαιδαγωγεί τα παιδιά από κοινού – εξουδετερώνοντας έτσι τους δύο πυλώνες που μέχρι σήμερα στήριζαν τη συζυγική ζωή: την εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα και των παιδιών από τους γονείς, μέσω της προσωπικής ιδιοκτησίας (MEW 4, 377).

Στο Κεφάλαιο 1 ο Marx σημειώνει ότι η διατήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, ως προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, εξακολουθούσαν «να επαφίενται στο ένστικτο της αυτοσυντήρησης και της αναπαραγωγής των εργατών» (MEW 23, 597 κ. εξ.). Αυτό ισχύει, αν παραβλέψει κανείς τις μορφές της «φροντίδας των φτωχών» και της «κοινωνικής πρόνοιας», μπορεί όμως να στρέψει τη θεωρία στο λάθος δρόμο, καθιστώντας τη διαδικασία ζήτημα ιδιωτικό, έξω από το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, που ίσως έτσι να καταλήξει να θεωρηθεί ένα απλό δώρο της φύσης. Μια επίδραση της εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες μέσα στην οικογένεια εντοπίζεται στο ότι η εργασία των γυναικών φαίνεται να μειονεκτεί σε σχέση με των ανδρών. Αυτή η συνθήκη καθιστά την εργασία των γυναικών, ως φθηνή εργασία, ιδιαίτερα πρόσφορη για καπιταλιστική εκμετάλλευση.

Ο Marx αξιολογεί με ουδέτερο ως προς το φύλο τρόπο τις επίσημες αναφορές, στις οποίες γίνεται κατ' αρχήν λόγος για εργάτες. Όταν πρόκειται για γυναίκες ή για παιδιά, αυτές/αυτά κατονομάζονται ξεχωριστά ως ιδιαιτερότητα. Έτσι ακολουθεί μια αυτονόητη αρρενωπότητα στην αφήγηση. Ταυτόχρονα ο Marx καταγράφει ότι άνδρες εργάτες αντικαθίσταται από γυναίκες και από παιδιά. Σε περίπτωση που οι έμφυλες σχέσεις παραμένουν αμετάβλητες, η πρακτική αυτή έχει ως συνέπεια την καταστροφή των φυσικών βάσεων της εργατικής τάξης. Καθώς η παραδοχή της αρρενωπότητας του προλεταριάτου εμφανίζεται στα κείμενα μάλλον ανεπαίσθητα, οι Marx και Engels δεν επεξηγούν ρητά ότι η μορφή της μισθωτής εργασίας προϋποθέτει πράγματι τον άντρα-μισθωτό εργάτη και κατά συνέπεια έμφυλες σχέσεις, στις οποίες η εργασία της παραγωγής αγαθών, στο βαθμό που λαμβάνει χώρα με τη μορφή προϊόντος, είναι μια κοινωνική υπόθεση υπό ιδιωτική κυριαρχία, ενώ απεναντίας η αναπαραγωγή των εργαζομένων (K1, MEW 23, 186) που εναπόκειται ιδιωτικά στις ξεχωριστές οικογένειες, δεν φαίνεται να αποτελεί υπόθεση της κοινωνίας. Η αλληλεπίδραση καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και καταμερισμού της εργασίας σε παρωχημένες έμφυλες σχέσεις, δείχνει ότι η καπιταλιστική παραγωγή βασίζεται μεταξύ άλλων σε καταπίεση των γυναικών. – Εν μέσω πλήρους συγκέντρωσης στον καπιταλισμό, έρχεται στον Marx σαν αναλαμπή η διαπίστωση ότι: «Παραμένει ωστόσο το γεγονός ότι για την αντικατάστασή τους, είναι απαραίτητη η αναπαραγωγή, επομένως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής καθορίζεται από τρόπους παραγωγής που είναι ανεξάρτητοι από την εξελικτική του βαθμίδα» (MEW 24, 114). – Αυτή τη σκέψη την περιέλαβε η Rosa Luxemburg (στο έργο της *Akkumulation des Kapitals*, «*Η συσσώρευση του κεφαλαίου*») και την επεξεργάστηκαν περαιτέρω οι Mies, Bohnholdt-Thommsen και von Werlhof, χωρίς βέβαια να κάνουν καμία αναφορά στον Marx.

Ήδη στα Χειρόγραφα 44 ο Marx παρατηρεί «μια οικονομικά πιο ανεξάρτητη θέση» των γυναικών, καθώς «μέσα από τις αλλαγές στον οργανισμό της εργασίας [...] τους ξανοίχτηκε ένας νέος κύκλος δυνατοτήτων βιοπορισμού» και έτσι «τα δύο φύλα πλησίασαν

το ένα το άλλο στις κοινωνικές τους σχέσεις» (MEW 40, 479). Στο Κεφάλαιο Ι ενδιαφέρει η «ιδιαίτερη σύνθεση του σώματος των εργαζομένων από άτομα και των δύο φύλων» (MEW 23, 446 κ.εξ.), εν τέλει η πρόσληψη των γυναικών «σε διαδικασίες παραγωγής κοινωνικά οργανωμένες έξω από τη σφαίρα του νοικοκυριού», ως «νέα οικονομική βάση για μια υψηλότερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δύο φύλων» (514). Εδώ πράγματι η σχέση (ενικός) γίνεται κατανοητή ως συμπεριφορά [των δύο φύλων] μεταξύ τους, ωστόσο οι σχέσεις στην εργασία αντανακλώνται σε άλλους τομείς. Η συνεργασία των φύλων σε στενό χώρο και κατά τη διάρκεια της νύχτας είναι για τον Marx, υπό τις δεδομένες σχέσεις παραγωγής, μια «πηγή μόλυνσης, διάβρωσης και δουλείας» (MEW 23, 514. Επίσης Engels, Lage, MEW 2, 372, 465). Στον ορίζοντα πάντως παραμένει η προσδοκία ότι «εφόσον η παραγωγική διαδικασία λειτουργεί προς όφελος του εργάτη» θα γίνει «πηγή μιας ανθρώπινης εξέλιξης» (ό.π.).

Στις χώρες του κρατικού σοσιαλισμού, η συγκεκριμένη προοπτική περιορίστηκε στην επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών. Καθώς το σύνολο των εργασιών που απαιτούνται για την αναπαραγωγή και η υποστήριξή τους από την ηθική, τη δικαιοσύνη, την πολιτική, εν ολίγοις: από την ιδεολογία, τη σεξουαλικότητα κλπ., δεν συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση, η λύση αυτή παραγνωρίζει την επίμονη σημασία και τις πολύπλοκες διακλαδώσεις των έμφυλων σχέσεων. – Εκείνη η παράλειψη οδήγησε το εργατικό κίνημα να αποδεχτεί μια σταδιακή εξέλιξη για τους απελευθερωτικούς αγώνες, ενώ ταυτόχρονα παρέβλεπε το γεγονός ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι πάντα και σχέσεις παραγωγής, καθώς επίσης και το πόσο καθοριστική για την αναπαραγωγή είναι η υποστηρικτική σχέση της εκάστοτε μορφής συνολικών συσχετισμών. Ως εκ τούτου, δεν είναι εφικτή η σε πρώτο στάδιο επανάσταση στις σχέσεις παραγωγής και μόνο εκ των υστέρων στις έμφυλες σχέσεις.

Στα τελευταία τρία χρόνια της ζωής του (1880-1882) ο Marx προσέθετε εκτενή εθνολογικά αποσπάσματα, τα οποία ο Engels συμπεριέλαβε στη μελέτη του *Καταγωγή της Οικογένειας*. Συνοψίζοντας τον Marx, ο Krader, ο εκδότης των αποσπασμάτων, διατυπώνει το εξής ως αναγνωστικό μοτίβο: «Η πρωταρχική κοινότητα που απαρτιζόταν από ίσους είναι η επαναστατική μορφή της κοινωνίας, που μετά από την ιστορική μετάλλαξη που γνώρισε η ανθρωπότητα, και αφού η εκμετάλλευση με τη μορφή της δουλείας, της δουλοκτησίας, και του καπιταλισμού θα έχουν υπερβαθεί, θα προσλάβει ένα νέο περιεχόμενο» (14 κ.εξ.). Από την εθνολογία αναζητεί αποδείξεις για τη δυνατότητα συνεργατικών ανθρώπινων θεσμών και κοινοτικών, κοινωνιστικών εργασιακών σχέσεων. – Εδώ το απόσπασμα του Morgan καταλαμβάνει τον μεγαλύτερο χώρο. Οι έννοιες «οικογένεια» και συγγένεια τονίζονται με έμφαση, καθώς καθιστούν επικερδή την εξέταση γύρω από τις έμφυλες σχέσεις. Ο Marx ακολουθεί συνήθως τις αντιλήψεις του Morgan, έτσι η έκπληξη γύρω από το πότε κατονομάζονται οι έμφυλες σχέσεις και πότε αποσιωπώνται, αφορά και τους δύο στοχαστές. Το διαθέσιμο υλικό συντείνει στην υπόθεση ότι η ανθρώπινη εξέλιξη οδηγήθηκε, από την ισότητα της κοινοκτημοσύνης στην κυριαρχία και στην καταπίεση, μέσα από την εμφάνιση της ιδιοκτησίας: ότι αυτή η διαδικασία ταυτόχρονα αποτελούσε πρόοδο και περνούσε μέσα από τις βαθμίδες της βαρβαρότητας και της πολιτικής κοινωνίας. Οι εφευρέσεις και οι ανακαλύψεις δεν καθιστούσαν μόνο εφικτή την επιβίωση, αλλά θεμελιώναν και τη δυνατότητα αφθονίας, άρα την εμφάνιση πλούτου, που η ιδιωτική απόκτησή του κατέστη ιστορική πραγματικότητα.

Ο Marx επιλέγει ακριβώς τις γραμμές συγγένειας που παρουσιάζει ο Morgan – από την οικογένεια με δεσμούς εξ αίματος συγγένειας διαμέσου της Punalua, ως την οικογένεια του ζευγαριού, την πατριαρχική οικογένεια, που σε σύμπλευση με τον Morgan την θεωρεί εξαίρεση, και την μονογαμία. Στον Morgan βρίσκει ενδιαφέρουσα τη σκέψη της ασυγχρονίας, μια σκέψη που επεξεργάστηκαν αργότερα ο Bloch, ο Althusser και άλλοι. «Το σύστημα φάνηκε μακροβιότερο από τα έθιμα που το δημιούργησαν, και διατηρείται ακόμη μέσα σε αυτά, παρόλο που, στην ουσία, δεν είναι σωστό ως προς την προέλευση που ισχύει τώρα» (135). Το ερώτημα: ποιες γυναίκες και ποιοι άνδρες επιτρέπεται να παντρευτούν σε γάμους μεταξύ ομάδων, έχει σημασία, για το λόγο ότι με αυτόν τον τρόπο καθορίζονταν οι γενεαλογικές γραμμές των φυλών [Gentes]. Παντού υπήρχε μητρική γενεαλογική γραμμικότητα [Matrilinealitat], δηλαδή, τα παιδιά παρέμεναν στη μητέρα ή τουλάχιστον στην ευρύτερη οικογένεια της μητέρας. Ο πατέρας ανήκε σε άλλη οικογένεια. Στις απαρχές της ανθρώπινης εξέλιξης, οι εφευρέσεις αφορούν στην προσπόριση των αγαθών που αφορούν στο βιοπορισμό και επομένως μπορεί εύκολα να προσιδιάζουν και στα δύο φύλα.

Οι κοινές εκτάσεις γης και το κοινό αγρόκτημα έπρεπε να συνεπάγονται κοινές κατοικίες και ένα νοικοκυριό κοινοκτημοσύνης [...]. Οι γυναίκες, μέσα στα μεγάλα νοικοκυριά που εξοπλίζονταν με κοινές προμήθειες και στα οποία η δική τους οικογένεια είχε την αριθμητική υπεροχή, είχαν ένα ισχυρό και ασφαλές στήριγμα (344).

Η θέση των γυναικών επιβαρύνθηκε «με την εμφάνιση της μονογαμικής οικογένειας που κατήργησε την κοινή κατοικία, τοποθετούσε την γυναίκα και μητέρα μέσα σε μια αμιγώς φυλετική [gentil] κοινωνία σε μια μονοκατοικία και την διαχώριζε από τους συγγενείς της δικής της φυλής» (ό.π.). Εδώ δημιουργείται η εντύπωση ότι οι διαρκείς πολεμικές επιχειρήσεις οδήγησαν στην εφεύρεση καλύτερων όπλων και στη δημιουργία στρατηγικών (ως σπουδαιότερες εφευρέσεις κατονομάζονται το τόξο, το βέλος, το σιδερένιο ξίφος για την περίοδο της βαρβαρότητας - τα πυροβόλα όπλα για τον πολιτισμό). Ακόμη γίνεται λόγος για φύλαρχους, συμβούλια και πολιτικές συγκεντρώσεις, ενώ ως κριτήριο επιλογής σημειώνονται η προσωπική ικανότητα, η σοφία, η ρητορική δεινότητα (199). Οι γυναίκες εμφανίζονται αινιγματικά μόνο σε μια περίπτωση: Οι «γυναίκες της φυλής Ιροκέζ επιτρέπεται να εκφράσουν τις επιθυμίες και τις απόψεις τους μέσω ενός ομιλητή της επιλογής τους. Αυτή την απόφαση έλαβε το συμβούλιο» (227). Παρόλο που τα *Αποσπάσματα*, μετά από τα είδη του γάμου, επικεντρώνονται στην εξέλιξη της καλλιέργειας των σιτηρών, στην εξημέρωση των ζώων, σε πολεμικές επιχειρήσεις και στην δημιουργία της ιδιοκτησίας, ενώ αργότερα γίνεται αναφορά και στην πολιτική κοινωνία, σχετικά με τη δραστηριότητα των γυναικών δεν προκύπτει ούτε η παραμικρή εικόνα. Μπορεί κανείς να βρει νύξεις ως προς την ευθύνη των γυναικών για τα παιδιά και την εγκυμοσύνη, που διατυπώνονται μάλλον υπαινικτικά. Τουλάχιστον γίνεται λόγος για ταχεία αύξηση του πληθυσμού, όμως ακόμη και αυτή η επισήμανση περιέχει μόνο μια αναφορά σε αυξανόμενα καταναλωτικά αγαθά (172). Η φροντίδα των παιδιών κρατούσε τις γυναίκες μακριά από τις πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες ωστόσο οδηγούσαν σε συσσώρευση πλούτου μέσω των κατακτήσεων. «Με το πέρασμα του χρόνου ακολούθησε η συστηματική καλλιέργεια της γης, που με τη σειρά της οδήγησε στο να ταυτιστεί η

οικογένεια με τη γη και να εξελιχθεί σε μια οργάνωση με σκοπό την παραγωγή ιδιοκτησίας» (184). Αυτό φωτίζει το αυτονόητο γεγονός της ανδρικής ιδιοκτησίας, της πατρικής κληρονομικής γραμμής και της αντίστοιχης μονογαμίας. Στο τέλος και ο αρχηγός της οικογένειας (αρσενικός) καθίσταται «το φυσικό κέντρο της συσσώρευσης» (ό.π.).

Η εστίαση στην ιστορία των ανδρών μάλλον υποδηλώνεται και συχνά προδίδεται από την αυθόρμητη επιλογή των λέξεων. Ο Marx σημειώνει: «Στην κατώτερη βαθμίδα αρχίζουν να εξελίσσονται οι υψηλότερες ιδιότητες της ανθρωπότητας: η προσωπική αξιοπρέπεια, τα θρησκευτικά συναισθήματα, η ειλικρίνεια, η ανδρεία και αρρενωπότητα καθίστανται τώρα γενικά χαρακτηριστικά, όπως άλλωστε και η βαναυσότητα, η κρυψίνοια και ο φανατισμός» (176). Τον ανδροκεντρισμό φαίνεται πως δεν τον αντιλαμβάνεται. – Για όσο διάστημα δεν υπήρχε καθόλου προσωπική ιδιοκτησία, η γενεαλογική γραμμή με βάση τη μητέρα, όπως και η αυθεντία της μητέρας, προφανώς δεν αποτελούσε πρόβλημα. Ο Marx σημειώνει χωρίς άλλη εξήγηση: «Αφότου συσσωρεύτηκε ιδιοκτησία σε μεγαλύτερες μάζες [...] και όλο και μεγαλύτερο μέρος βρισκόταν σε ιδιωτική κατοχή, η δήλωση της καταγωγής με βάση τη θηλυκή γραμμή (εξαιτίας της κληρονομιάς) ωρίμασε τόσο, ώστε να καταργηθεί» (342). Η καταγωγή πλέον καθοριζόταν με βάση τον πατέρα (patrilinear). Αυτή η εξέλιξη κατέστη δυνατή για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι θέσεις «πολιτικής» εξουσίας που διαμορφώνονταν – οι φύλαρχοι, το συμβούλιο, οι δικαστές – καταλαμβάνονταν επίσης από άνδρες.

Σχετικά με την ανάγνωση του Morgan από τον Fourier, ο Marx επισημαίνει μια διεύρυνση προγενέστερων προσδιορισμών της οικογένειας και της σχέσης της με την ευρύτερη κοινωνία:

Ο Fourier χαρακτηρίζει την εποχή του τεχνικού πολιτισμού μέσω της μονογαμίας και της βασικής – ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η σύγχρονη οικογένεια εμπεριέχει εν σπέρματι όχι μόνο τη δουλεία (servitus), αλλά και την δουλοκτησία, αφού σχετίζεται εκ των προτέρων με τις υπηρεσίες στην αγροτική καλλιέργεια. Περιέχει σε μικρογραφία μέσα της όλους τους ανταγωνισμούς που θα εξελιχθούν αργότερα σε μεγάλη έκταση, τόσο στην κοινωνία όσο και στο κράτος. (*Ethnologische Exzerptheft* – *Τετράδια εθνολογικών αποσπασμάτων*, 53)

Από τη μελέτη του Morgan και του Marx μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι ο πόλεμος και η προσωπική ιδιοκτησία καθορίζουν τις έμφυλες σχέσεις, στο βαθμό που κατακερματίζουν την πρωταρχική κοινότητα και προωθούν έτσι μια εξέλιξη πάνω στη βάση της ανισότητας. – Δυστυχώς, για μια εθνολογική έρευνα γύρω από τις περιπλοκές, σχετικά με το ποιος επιτρεπόταν να παντρευτεί με ποιον και πώς συνδέονταν μεταξύ τους η γραμμικότητα με βάση τη μητέρα και ο πρωταρχικός κομμουνισμός, ο Marx σιωπά. Σε γενικές γραμμές δεν ασχολείται με τη δράση των γυναικών, ούτε με τη ζωή τους.

Η εκ νέου ανάγνωση των εθνολογικών μελετών, προκειμένου να αρθρωθεί λόγος μέσα από αυτή τη σιωπή, θα γίνει το ύστερο εγχείρημα της μαρξιστικής και φεμινιστικής εθνολογίας. Ο Claude Meillassoux ασκεί κριτική στην ανάγνωση του Marx και στην επεξεργασία που υπέστη από τον Engels, καθώς οι ίδιοι «έπεσαν στην ιδεολογική παγίδα της εξ αίματος συγγένειας», αντί να εφαρμόσουν τη δική τους μέθοδο, να αναλύσουν δηλαδή την «αναπαραγωγή της ζωής» και τις σχέσεις παραγωγής ως «κοινωνικές σχέσεις

αναπαραγωγής» (1994, 318). Αυτή η κριτική μπορεί να επεκταθεί και στην πραγμάτευση των έμφυλων σχέσεων από τους κλασικούς στο σύνολό τους. – Για μια λεπτομερή μελέτη των έμφυλων σχέσεων στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, είναι πλέον γνωστό ότι στην υπάρχουσα ιστοριογραφία οι σχέσεις αυτές παραμένουν σχεδόν αόρατες: η γυναικεία εργασία, ενταγμένη στο πλαίσιο της συνολικής εργασίας, καθώς και η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική και στη διοίκηση, δεν μπορούν να ανιχνευθούν, παρά μόνο μέσα από το ερευνητικό βλέμμα ενός ντετέκτιβ.

Τα *Τετράδια εθνολογικών αποσπασμάτων* δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά το 1972. Όμως ο Engels ήδη το 1884 είχε συνοψίσει τα μαρξιστικά αποσπάσματα του Morgan και τα δικά του αναγνώσματα του Bachofen σε βιβλίο, έχοντας ετοιμάσει ταυτόχρονα το υλικό και την αφήγηση γύρω από την καταπίεση της γυναίκας. Παράλληλα ενισχύθηκε και μια μορφή ανάγνωσης που κατανοούσε τις έμφυλες σχέσεις ως κάτι επιπρόσθετο και ανεξάρτητο από τις έξωθεν ορίζουσες σχέσεις παραγωγής. Στο περίφημο *Passus* του για την μονογαμία (με αναφορά στη *Γερμανική Ιδεολογία*), εφαρμόζοντας την έννοια της τάξης στη σχέση μεταξύ άνδρα-γυναίκας, ανάγει μια προσωπική σχέση σε κοινωνική:

Η πρώτη ταξική αντίθεση [...] συμπίπτει με την εξέλιξη του ανταγωνισμού μεταξύ άνδρα και γυναίκας στην μονογαμία, ενώ η πρώτη ταξική καταπίεση, με εκείνη του θηλυκού γένους από το αρσενικό. Η μονογαμία ήταν μεγάλη ιστορική πρόοδος, αλλά ταυτόχρονα εισήγαγε [...] εκείνη την εποχή που διαρκεί μέχρι σήμερα, στην οποία κάθε πρόοδος είναι ταυτόχρονα μια σχετική οπισθοδρόμηση, στο βαθμό που το καλό και η εξέλιξη του ενός επιβάλλεται μέσα από τον πόνο και την αναχαίτιση του άλλου. Είναι η κυτταρική μορφή της πολιτισμένης κοινωνίας, στην οποία μπορούμε να μελετήσουμε ήδη τη φύση αυτών των αντιθέσεων και αντιφάσεων στην πλήρη εκδίπλωσή τους. (MEW 21, 68)

Παρεμπιπτόντως, ο Marx είχε επισημάνει με διαφορετική διατύπωση ότι: «Η οικογένεια, ακόμα και η μονογαμική, δεν μπορούσε να αποτελέσει τη βάση της κοινωνίας, όπως και σήμερα στην αστική κοινωνία η οικογένεια δεν είναι η ενότητα του πολιτικού συστήματος» (*Τετράδια εθνολογικών αποσπασμάτων* 285).

Η συναρπαστική ρητορική του Engels συγκαλύπτει το γεγονός ότι η μορφή της μονογαμίας δεν υπονοεί και ειδικές σχέσεις εργασίας. Χρησιμοποιώντας έννοιες όπως «ανταγωνισμός, τάξεις, ωφέλεια και πόνος» δίνεται η εντύπωση ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι απλώς σχέσεις υποταγής – όπως μετά από έναν πόλεμο – όχι μορφές πρακτικής δραστηριότητας και των δύο φύλων. Έτσι οι μελέτες για τις έμφυλες σχέσεις δεν οδηγούν στη συσχέτισή τους με τις σχέσεις παραγωγής, αλλά αντίστροφα, καταλήγουν στο να διαχωρίζονται οι τομείς της παραγωγής ζωής και της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών. Στον πρόλογό του για την πρωταρχική κατάσταση ο Engels σκιαγραφεί τι θα πρέπει να εννοηθεί ως «παραγωγή και αναπαραγωγή της άμεσης ζωής» (MEW 21,27): «Αφενός η παραγωγή των βιοποριστικών αγαθών από αντικείμενα της τροφής, της ενδυμασίας, της κατοικίας και των εργαλείων που απαιτούνται γι' αυτά. Αφετέρου η παραγωγή των ανθρώπων καθαυτών, η αναπαραγωγή του είδους» (ό.π. 28). Ονομάζει και τα δύο «παραγωγές» και δίνει μαζί την αφετηριακή βάση για μια θεωρία των έμφυλων σχέσεων. Ωστόσο μετατοπίζει την πρόσβαση μέσα από προσδιορισμούς που, από τη μια

μεριά, μοιάζουν να περιλαμβάνουν όλη την «εργασία» (τροφή, ενδυμασία, κατοικία), από την άλλη την οικογένεια: η τελευταία συνεπώς δεν ξεχωρίζει μέσα από συγκεκριμένους εργασιακούς συσχετισμούς, αλλά μέσα από σχέσεις συγγένειας. Με συνέπεια επισημαίνει στην *Καταγωγή*, σε συμφωνία με τα *Τετράδια Αποσπασμάτων* του Marx, τις οργανωτικές ποικιλίες των σεξουαλικών σχέσεων και της αναπαραγωγής, αλλά δεν αναφέρει σε ποια σχέση οι εργασίες εντός της οικογένειας σχετίζονται με τη συνολική εργασία και την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Συνεπώς, η μελέτη του μπορεί να αναγνωστεί ως μια συνεισφορά στην ιστορία των έμφυλων σχέσεων στο επίπεδο της σεξουαλικότητας και της ηθικής, ωστόσο ο Engels, όπως σημειώνει ο Bloch, ακολουθεί «πουριτανικά μοτίβα» όταν ανακηρύσσει τη μονογαμία μια θηλυκή νίκη ενάντια στην «ακανόνιστη σχέση με το φύλο» και ισχυρίζεται μια «αινιγματική κατάληψη της εξουσίας» των ανδρών, μέσα από μια ιδιαίτερα αστόχαστη πρόσληψη αντιλήψεων του Bachofen (1961, 118). Είναι ελλιπές το να γράφεται αυτή η ιστορία ως διάσταση των σχέσεων παραγωγής, παρόλο που ο Engels εφιστά την προσοχή στο ότι «με την μετάβαση των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία» το ιδιωτικό νοικοκυριό καθίσταται «δημόσια βιομηχανία» και η κοινωνία φροντίζει για όλα τα παιδιά «είτε είναι εντός γάμου είτε εκτός» (MEW 21,77). Αντίθετα μαζεύει πολύ υλικό για να αποδείξει την υποτίμηση των γυναικών, όμως και σε αυτό το σημείο του διαφεύγει ότι οι έμφυλες σχέσεις καθορίζουν το σύνολο της κοινωνίας και δεν περιορίζονται απλώς στο σπίτι. «Η ανατροπή του δικαίου της Μητέρας ήταν η ιστορική ήττα του γυναικείου φύλου. Ο άνδρας άρπαξε το τιμόνι και στο σπίτι, η γυναίκα απαξιώθηκε, υποδουλώθηκε, έγινε σκλάβα της ηδονής του και απλό εργαλείο τεκνογονίας» (MEW 21, 60 κ.εξ.). Οποδήποτε γίνεται αναφορά στην εργασία εντός της οικογένειας (στο Anti-Dühring) του διαφεύγει οποιαδήποτε συνάρτηση με τις έμφυλες σχέσεις (MEW 20, 180). Τις κατονομάζει σε αυτά τα συμφοραζόμενα ως «παραγωγή απλών μέσων βιοπορισμού» και τις σπρώχνει στην ίδια βαθμίδα μη εξέλιξης, απέναντι στην οποία η κοινωνική πρόοδος προκύπτει από το πλεόνασμα του εργατικού προϊόντος επί των εξόδων συντήρησης της εργασίας «ως βάση του συνόλου της κοινωνικής, της πολιτικής και της διανοητικής προόδου» (ό.π.). Και αυτή η διάκριση καθιστά αδύνατο να βοηθούν οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής, η οικειοποίηση των οποίων επί του συνόλου της κοινωνίας, αποτελεί θεμέλιο για την καπιταλιστική συσσώρευση.

Η προοπτική του Engels για απελευθερωμένες έμφυλες σχέσεις συνίσταται στη συμπερίληψη των γυναικών στη βιομηχανία, ένα κίνημα που στην καπιταλιστικά οργανωμένη παραγωγή το βλέπει ήδη να γίνεται πραγματικότητα, καθώς η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία «δεν επιτρέπει απλώς τη γυναικεία εργασία σε μεγάλη κλίμακα, αλλά την επιδιώκει τυπικά και [...] ακόμη η ιδιωτική οικιακή εργασία πασχίζει να απορροφηθεί όλο και περισσότερο σε μια δημόσια βιομηχανία» (Ursprung, MEW 21, 157 κ.εξ.). Επειδή αυτή η προοπτική ήταν καθοριστική στο σχεδιασμό του κρατικού σοσιαλισμού, τα συγκεκριμένα προβλήματα μπορούν να μελετηθούν ιστορικά.

Περίληψη και εννοιολογική κριτική

Η κριτική ανασκόπηση των Marx και Engels καταδεικνύει την αρχική πρόθεση να κατανοηθούν οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής, όπως επίσης και τη διακοπή της. Ως μεγαλύτερο εμπόδιο προβάλλει η τάση να νοούνται ως έμφυλες σχέσεις οι

σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Προφανώς θα πρέπει να γίνει κανόνας, ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία πρέπει να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις. Τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί, αν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα, πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Αυτό εμπεριέχει τη διαφορική διαμόρφωση των φύλων καθ'αυτών, τις εκάστοτε κατασκευές θηλυκότητας και αρρενωπότητας, όπως και την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, του καταμερισμού της εργασίας, της κυριαρχίας και των ιδεολογικών νομιμοποιήσεων.

Το να θέλουμε να νοήσουμε τις έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής μοιάζει εκ πρώτης όψεως περιττό, εφόσον είμαστε συνηθισμένοι να τις θεωρούμε κομμάτι της οικονομίας και της πολιτικής, δηλαδή ως τον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα προϊόντα στο σύνολο της κοινωνίας και με τον οποίο αυτός ο τρόπος παραγωγής ρυθμίζεται πολιτικά. Άραγε αυτός ο προσδιορισμός αποκλείει το ερώτημα για τις πρακτικές των φύλων; Υπό αυτό το πρίσμα, σίγουρα υπάρχει συναίνεση στο ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να ισχύει, όσο δε γίνεται απόπειρα να νοείται η κοινωνία ως εκδήλωση μόνο ενός φύλου. Από την άλλη, έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε τις σχέσεις παραγωγής ως την οργάνωση της παραγωγής αγαθών, τις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις π.χ. ως την οργάνωση παραγωγής κέρδους για την αγορά. Κεντρικές έννοιες για την ανάλυση τέτοιων παραγωγικών σχέσεων είναι π.χ. ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας, αλλοτριωμένης ή μισθωτής, η αξία, οι παραγωγικές δυνάμεις. Από αυτό προκύπτει ότι όλες αυτές οι παράμετροι δεν είναι μόνο ουδέτερες ως προς το φύλο, αλλά και ότι οι πρακτικές που διακρίνουν τα φύλα ως φύλα, είναι κάτι που σε πρώτη φάση δε χρειάζεται να νοηθεί σε καμία συνάρτηση προς τις παραγωγικές σχέσεις και στην καλύτερη περίπτωση εφάπτεται μαζί τους μόνο περιφρειακά.

Εντός του μαρξισμού και του τρόπου σκέψης που τον χαρακτηρίζει, υπάρχουν ως προς αυτό τοπογραφικές έννοιες, όπως βάση και εποικοδόμημα, που στην καλύτερη περίπτωση αποσκοπούν σε μια συσχέτιση αναφορικά με την προέλευση. Να τεθεί δηλαδή το ερώτημα: Υπάρχουν επιπτώσεις των σχέσεων παραγωγής πάνω στις έμφυλες σχέσεις; Σε αυτή την ερώτηση μπορούμε αμέσως να απαντήσουμε καταφατικά: υπάρχει ο μισθός του άνδρα τροφοδότη, το πρόσωπο της νοικοκυράς που φροντίζει το μισθωτό εργάτη, και τελικά υπάρχει η γυναίκα ως καταναλώτρια, που αγοράζει ένα μέρος των παραγόμενων αγαθών σε κάποιες συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής και τις διοχετεύει στην κατανάλωση. Παρά το γεγονός ότι ήδη σε αυτό το συσχετισμό θα έπρεπε να δημιουργηθούν αμφιβολίες γύρω από τη δευτερεύουσα σημασία των έμφυλων σχέσεων για τις σχέσεις παραγωγής, η προσπάθεια να υποστηριχθεί με έμφαση ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι σχέσεις παραγωγής, επιδιώκει περισσότερο. Υπονοεί ότι όλες οι πρακτικές στην κοινωνία καθορίζονται από έμφυλες σχέσεις, διαθέτουν ένα υπο-κείμενο/υπόβαθρο καθορισμένο από το φύλο, είναι επομένως κυριαρχικά κωδικοποιημένες, και εμείς, προκειμένου να κατανοήσουμε την κοινωνία, οφείλουμε να μελετήσουμε με μεγάλη προσοχή αυτό το συσχετισμό.

Η εξήγηση γι' αυτό βρίσκεται στη διπλή φύση της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής ζωής, αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Η παραγωγή της ζωής αναφέρεται τόσο στη ζωή κάποιου άλλου, πρόκειται δηλαδή για αναπαραγωγή ως τεκνογονία, όσο και στην προσωπική ζωή και τη διατήρησή της. Και τις δύο μορφές παραγωγής τις αποκαλούμε χονδρικά αναπαραγωγή, παρά τις πιθανές παρανοήσεις,

αφού και η παραγωγή βιοποριστικών αγαθών, ολόκληρη η διάρθρωση της κοινωνίας, χρειάζεται μια αναπαραγωγή: μια εκ νέου προσπόριση κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού, που προϋποθέτει την πώληση του παραγόμενου προϊόντος, τη διατήρηση του τομέα και τη ρύθμισή του. Η διαφοροποίηση επομένως δεν μπορεί να εστιάζεται στη διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και στην αναπαραγωγή, αλλά ανάμεσα στη ζωή και στα βιοποριστικά αγαθά – και αντίστοιχα θα ήταν προτιμότερο αν, αντί για «αναπαραγωγή», μιλούσαμε ίσως για δραστηριότητες που διατηρούν τη ζωή και την εξελίσσουν.

Ανοιχτό επ' αυτού παραμένει το ερώτημα: πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Εδώ μπορούμε μάλλον να θεωρήσουμε ότι η εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, η πρόοδος, η συσσώρευση πλούτου, αναφέρονται στον τομέα της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, που φαίνεται να είναι ο πιο σχετικός και να έχει υποτάξει εκείνον της παραγωγής της ζωής ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα.

Οφείλουμε κατά βάση στον Antonio Gramsci και στον Louis Althusser, όπως επίσης και στον Νίκο Πουλαντζά, το γεγονός ότι δεν αντιλαμβανόμαστε πλέον την κοινωνία τόσο οικονομιστικά, με όρους από πάνω προς τα κάτω, ούτε την κυριαρχία με τρόπο μονοδιάστατο ως ενέργεια των από πάνω, ούτε την υποταγή απλά ως παθητικότητα.

Στον Gramsci για παράδειγμα βρίσκουμε μια παραδειγματική ανάλυση των σχέσεων των φύλων ως σχέσεων παραγωγής στις σημειώσεις του για το Φορντισμό. Αφετηρία του ήταν η αλλαγή του τρόπου παραγωγής (μαζική παραγωγή στον ιμάντα του εργοστασίου), η συνυφασμένη με αυτή δημιουργία «ενός νέου τύπου ανθρώπου»- εργάτη, και η πολιτική ρύθμιση των όρων πλαισίου. Ο Gramsci δεν κατανοεί απλώς την οικονομία ως βάση και το κράτος ως εποικοδόμημα, σε μια μηχανιστική λογική που παραγνωρίζει καθοριστικής σημασίας κινήματα και δυνάμεις, όπως είναι μεταξύ άλλων οι έμφυλες σχέσεις, αλλά κατακερματίζει το εποικοδόμημα σε μια συνύπαρξη ανταγωνιστικών, επιδραστικών υπερδομών – που επιτρέπει να κατανοηθούν η κίνηση, η μεταβολή, οι στρατηγικές και οι πρακτικές, και απέναντι σε αυτά προτείνει ακόμη δύο επίπεδα: την κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινωνία. Αυτή η διαφοροποίηση είναι μεθοδική, νοητική, που επιτρέπει τη θεώρηση διαφορετικών διαστάσεων, ενώ στην πραγματικότητα «στη συγκεκριμένη ιστορική ζωή η πολιτική κοινωνία και η κοινωνία των πολιτών είναι ένα και το αυτό» (*Τετράδια της Φυλακής* 3, τεύχος Η 4, §38, 498 κ. εξ.). Η πρόταση του Gramsci επιτρέπει τη διαφοροποίηση ανάμεσα σε καταπίεση και συναίνεση, απολυταρχία και ηγεμονία, βία και πολιτισμό (7, Η 13, §14, 1553 κ. εξ.). Σκοπός είναι να διερευνηθεί το πώς δρουν στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών – δηλαδή στο πεδίο, στο οποίο συμμετέχουν οι άνθρωποι στην κοινωνία – κοινωνικές συναθροίσεις, Λόγοι, τα Μέσα – που είναι σχετικά για τη δημιουργία της ηγεμονίας. Θα μπορούσαμε ακόμη να αναρωτηθούμε πώς οργανώνεται η συναίνεση, για την ακρίβεια, πώς προκύπτει η συναίνεση των ξεχωριστών προσώπων και γιατί. Εκτός από την έννοια της ηγεμονίας, εισάγει και εκείνη του ιστορικού συνασπισμού. Υπό την έννοια αυτή κατανοεί την σύνδεση ομάδων στον κυρίαρχο συσχετισμό δυνάμεων, εν προκειμένω τη συνδυαστική επίδραση που ασκούν ο μαζικός τρόπος παραγωγής, η ιδιωτική διαβίωση και η κρατική καμπάνια περί ηθικής – ο πουριτανισμός, οι απαγορεύσεις – κατά την δημιουργία του νέου τύπου ανθρώπου. Σε αυτά τα συμφοραζόμενα, οι σχέσεις των φύλων γίνονται ορατές ως ιδιαίτερη

υποταγή των ανδρών στο πλαίσιο βιοποριστικής εργασίας στο βιομηχανικό ιμάντα, με μηχανιστική εξάντληση δυνάμεων σε περίπτωση υψηλότερης αμοιβής, που επιτρέπει περισσότερη κατανάλωση, τη συντήρηση οικογένειας καθώς και ελεύθερο χρόνο, στοιχεία που με τη σειρά τους καθίστανται απαραίτητα για την διατήρηση του ανδρικού εργατικού υποκειμένου. Η διάθεση των δυνάμεων του προϋποθέτει συγκεκριμένο τρόπο ηθικής και διαβίωσης, μονογαμία ως ερωτική ζωή χωρίς σπατάλη χρόνου ή έκλυτο βίο, μικρή κατανάλωση αλκοόλ, πρόσληψη οικιακών βοηθών που φροντίζουν για την πειθαρχία, τον τρόπο ζωής, την υγεία, τη διατροφή της οικογένειας, φροντίζουν με άλλα λόγια το *Πώς* της κατανάλωσης και δραστηριοποιούνται αναλόγως. Αντιλαμβάνεται κανείς τη διάθεση των φύλων και τα ουσιώδη γνωρίσματα της κατασκευής τους, όπως την πολιτική, κανονιστική ρύθμιση μέσα από καμπάνιες ηθικής και υγειονομικής πολιτικής. Προ πάντων αντιλαμβάνεται κανείς, πώς όλο αυτό το κατασκευάσμα μεταβάλλεται με την αλλαγή του τρόπου παραγωγής και αναγνωρίζει σε αυτό ουσιαστικές συνδέσεις που διατηρούν σε κίνηση την καπιταλιστική κοινωνία. Σε ό,τι αφορά τη μετάβαση στην παραγωγή υψηλής τεχνολογίας, μαθαίνουμε από τον Gramsci να αναλύουμε με τέτοιο τρόπο τις παλινωδίες στον τρόπο παραγωγής, που οι έμφυλες σχέσεις να καθίστανται ορατές ως σχέσεις παραγωγής. Οι κανονισμοί, ο τρόπος ζωής, η δραστηριότητα και η κατασκευή των φύλων μεταβάλλονται. Έτσι ένα ερευνητικό σχέδιασμα θα ακολουθούσε τα παρακάτω βήματα: ο νέος τρόπος παραγωγής ανατρέπει τη σχέση μεταξύ σωματικής και πνευματικής εργασίας, χρειάζεται μικρότερο εργατικό δυναμικό άλλου τύπου και επιβάλλεται ηγεμονικά με διαφορετικό τρόπο, έχει ανάγκη μια διαφορετικής μορφής κρατική παρέμβαση, επιφέρει άλλη επίδραση στο επίπεδο της πολιτειακής κοινωνίας κλπ. Το ερώτημα για τα νέα εργατικά υποκείμενα πρέπει να συμπεριλάβει τον επαναπροσδιορισμό των έμφυλων σχέσεων, εφόσον πρόκειται πάντοτε για τρόπο, διατήρηση και εξέλιξη της ζωής, οι οποίες αποτελούν κάτι σαν «περιφερειακό κέντρο» των κοινωνικών σχέσεων (πρβλ. Haug, F. 1998).

Για αυτό το νέο εγχείρημα είναι χρήσιμες οι προτάσεις του Louis Althusser. Με επιρροή από τον Marx, κατανοεί τη δομή της κοινωνίας ως διαφορετικά επίπεδα, εν προκειμένω διακρίνει στο εποικοδόμημα το επίπεδο του νομικού/πολιτικού – δικαιο και κράτος – και το ιδεολογικό, στο οποίο ανήκουν η θρησκεία και η ηθική. Αυτό καθιστά δυνατή την κατανόηση της εκάστοτε επιδραστικότητας / αποτελεσματικότητας του ενός ή του άλλου, καθώς και τη σχετική αυτονομία, την κυριαρχία και τις μεταβολές στις σχέσεις υποταγής. Το σταθερό σημείο του έχει να κάνει με την αναπαραγωγή της κοινωνίας, δηλαδή το πώς συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής διαιωνίζονται με τις κανονιστικές τους ρυθμίσεις. Εν τέλει τον απασχολεί μια ιστορία του τρόπου παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο έχουν σημασία έννοιες όπως ασynchρονία, άνιση εξέλιξη, παρωχημένο και οπισθοδρομικότητα.

Για την ανάλυση των σχέσεων παραγωγής χρειάζεται να μελετηθεί η σύγχρονη διαμόρφωση του συνόλου. Για το σχεδιάγραμμα των έμφυλων σχέσεων στον τρόπο παραγωγής υψηλής τεχνολογίας, στην ειδική νεοφιλελεύθερη μορφή του, το μάθημα από τους Gramsci και Althusser είναι ότι μπορούμε να ανακαλύψουμε ρωγμές και ασυμφωνίες στις έμφυλες σχέσεις, να εμφανίζεται ο «φορντιστικός τύπος ανθρώπου» ταυτόχρονα με τον «νέο επιχειρηματία». Από την πλευρά των κρατικών ρυθμίσεων, μπορούμε να ανακαλύψουμε ηγεμονικούς λόγους περί αυτο-ευθύνης και έναν ιστορικό συνασπισμό σοσιαλδημοκρατών και νεοφιλελεύθερης οικονομίας, με αντιπροσώπευση

στα Μέσα και αλλού, που ταυτόχρονα διαδίδει για τους μεν έναν νέο τρόπο ζωής με fitness, νεανικότητα, υγεία, σεξουαλική πολιτική, ενώ ασύγχρονα εμπλέκει τους δε σε μια συντηρητική ηθική κλπ. Οι εν μέρει αντιφατικές διακηρύξεις διατηρούν τη συνοχή τους στη συζήτηση περί ατομικής ευθύνης. Για τους νικητές στον νέο τρόπο παραγωγής, οι κυριαρχικές σχέσεις των φύλων – δηλαδή η υποταγή των γυναικών – μπορούν να παραλειφθούν, εξαιτίας της προχωρημένης εξατομίκευσης. Ασύγχρονα ωστόσο, η ίδια [η υποταγή των γυναικών] εξακολουθεί να υφίσταται ως διαχειρίσιμο κατάλοιπο σε νέους συσχετισμούς.

Ο Πουλαντζάς προσπαθεί να χαλαρώσει τον μηχανισμό που εδράζεται στην πεποίθηση περί εξάρτησης του πολιτικού από τον τρόπο παραγωγής, με το να προτείνει μια κριτική αντίληψη του πολιτικού, δηλαδή ως πεδίου μάχης των αντιφάσεων. Στην περίπτωση μας, οι αντιφάσεις αυτές θα έπρεπε να μελετηθούν αφενός ως η συνάφεια που προσφέρεται στο αφήγημα του κράτους περί ατομικής ευθύνης, με τις ασυγχρονίες του νέου ανθρώπου και των δύο φύλων που «διαχειρίζονται» τη ζωή τους ατομικά. Αφετέρου, ως τα παλιά προνοητικά ιδανικά των έμφυλων σχέσεων του τύπου Ford, που εξακολουθούν να υφίστανται στον κυρίαρχο συνασπισμό της εκκλησίας, των κομμάτων, του κράτους και του αντίστοιχου πληθυσμού. Αυτό σημαίνει μεταξύ άλλων, ότι πρέπει να είμαστε τόσο ευέλικτοι σε πολιτικό επίπεδο, όσο είναι οι σχέσεις, δηλαδή, όπως προτείνει ο Brecht, να μην χρησιμοποιούνται τα επιχειρήματα με τρόπο θρησκευτικό σαν δόγματα της πίστης, αλλά να πλάθονται σαν μπάλες από χιόνι, συμπαγείς και να πετυχαίνουν το στόχο, που όμως μπορούν να λιώνουν και να αναπλάθονται, ανάλογα με τους συσχετισμούς.

Η αναιρετική κριτική των μαρξιστικών κειμένων επέφερε για την ερώτησή μας, σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής, και την πρόταση να απελευθερωθεί η έννοια των κοινωνιακών σχέσεων παραγωγής από τον περιορισμό τους στις πρακτικές δραστηριότητες για την παραγωγή βιοποριστικών αγαθών - με άλλα λόγια: να κατανοηθούν [οι σχέσεις παραγωγής] ως κάτι που συνδέεται με την πολιτική και την ιδεολογία, καταγράφεται νομικά, μορφοποιείται ηθικά και που σε όλα αυτά τα επίπεδα αναδιαμορφώνεται σε έμφυλες σχέσεις

3. Η συζήτηση στο πλαίσιο του Φεμινισμού Καπιταλισμός και Πατριαρχία

Στον φεμινισμό του δεύτερου γυναικείου κινήματος εκφράστηκε η απαίτηση, η πατριαρχία να τεθεί στην ημερήσια διάταξη ταυτόχρονα με τον καπιταλισμό. Οι έμφυλες σχέσεις αναγνωρίστηκε ότι είναι καθοριστικής σημασίας για την αναπαραγωγή της κυριαρχίας/εξουσίας. Το δύσκολο ήταν να αναδειχθεί η συνάφεια ανάμεσα στις έμφυλες σχέσεις και στις ταξικές σχέσεις, όπως αυτές νοούνται στον καπιταλισμό. Οι συζητήσεις που επηρεάστηκαν από το φοιτητικό κίνημα του Μαοϊσμού σχετικά με την κύρια [μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας] και τη δευτερεύουσα αντίφαση [π.χ. μεταξύ των δύο φύλων] προσπαθούσαν να συλλάβουν ένα όλο, που όμως δεν ήταν δυνατό να αναλυθεί επαρκώς με τη συγκεκριμένη ορολογία. Η συζήτηση κινήθηκε παραμερίζοντας το μαρξισμό, παρόλο που ο Marx στην πράξη εξακολουθούσε να αναγνωρίζεται ως ο θεμελιωτής των ταξικών σχέσεων. Μετά από τους αγώνες που ξεκίνησαν τη δεκαετία του '70 για την αναγνώριση της οικιακής εργασίας, οι ερωτήσεις διευρύνθηκαν στα προβλήματα του

συνόλου της κοινωνικής οικονομίας. Υπό την ονομασία «dual economy debate» έπρεπε να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι έμφυλες σχέσεις και οι ταξικές σχέσεις διαπλέκονται στην οικονομία.

Η Linda Phelps (1975) είναι από τις πρώτες φωνές που προσπαθούν να συλλάβουν τον καπιταλισμό και την πατριαρχία ως διαφορετικές σχέσεις παραγωγής:

If sexism is a social relationship in which males have the authority over females, patriarchy is a term which describes the whole system of interaction arising from that basic relationship, just as capitalism is a system built on the relationship between capitalist and worker. Patriarchal and capitalist social relationships are two markedly different ways human beings have interacted with each other and have built social, political and economic institutions [Αν ο σεξισμός είναι μια κοινωνική σχέση στην οποία τα αρσενικά έχουν εξουσία πάνω στα θηλυκά, η πατριαρχία είναι ένας όρος που περιγράφει ολόκληρο το σύστημα αλληλεπίδρασης που προκύπτει από αυτή τη βασική σχέση, όπως ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που οικοδομείται πάνω στη σχέση ανάμεσα στον καπιταλιστή και στον εργάτη. Οι πατριαρχικές και καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις είναι δύο χτυπητά διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα έχουν αλληλεπιδράσει μεταξύ τους και οικοδομήσει κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς] (1975, 39).

Η Zilla Eisenstein προτείνει να γίνεται λόγος για δύο διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, που υποστηρίζονται αλληλοδιαδόχως (1979, 27). Η Sheila Rowbotham (1973) θεωρεί πως μια τέτοια συνύπαρξη είναι απλώς χαρακτηριστική του καπιταλισμού. Η Ann Ferguson (1979) χαρακτηρίζει τον τρόπο παραγωγής που κυριαρχείται από γυναίκες με τον όρο «sex/affective production» σε σχέσεις αναπαραγωγής. Πιο γνωστή έγινε η προσπάθεια της Heidi Hartmann (1981) να θεμελιώσει μια υλιστική θεωρία των σχέσεων των φύλων σε σύνδεση με τη θέση των Marx και Engels στη *Γερμανική Ιδεολογία* (MEW 3,32), ότι ο πυρήνας της πατριαρχίας είναι η κυριαρχία πάνω στην εργατική δύναμη της γυναίκας. Αυτό ερχόταν σε αντίθεση με θεωρίες που δέχονταν ένα σύστημα σχέσεων των φύλων, θεμελιωμένο πάνω σε ιδεολογική βάση, θεωρώντας τις υπόλοιπες σχέσεις παραγωγής ως ανεξάρτητες, ως υλικές. Σε αυτές ανήκει π.χ. η Juliet Mitchell: «we are dealing [...] with two autonomous areas, the economic mode of capitalism and the ideological of patriarchy» [«έχουμε να κάνουμε με δύο αυτόνομους τομείς, τον οικονομικό τρόπο του καπιταλισμού και τον ιδεολογικό της πατριαρχίας»] (1974, 409). Οι Roisin McDonough και Rachel Harrison (1978) τονίζουν με έμφαση ότι η πατριαρχία μπορεί να κατανοηθεί μόνο αν οριστεί ιστορικά σε συνάρτηση με τις «relations of human reproduction» και τις εκάστοτε παραγωγικές σχέσεις (26) – που για τον καπιταλισμό σημαίνει να συμπεριληφθούν οι ταξικές σχέσεις στην ανάλυση των σχέσεων των φύλων. Όπως διατυπώνει περιεκτικά η Gabriele Dietrich,

εφόσον η παραγωγή της ζωής είναι μια αναπόφευκτη προϋπόθεση για κάθε περαιτέρω παραγωγική διαδικασία, η προτεραιότητα της παραγωγής αγαθών θα πρέπει να αμφισβητηθεί. Για την προοπτική της νέας κοινωνίας δεν παραμένει μόνο το πρόβλημα του πώς θέλουμε να πετύχουμε τη διασύνδεση των ελεύθερων παραγωγών, αλλά

ακόμη, του πώς θέλουμε να διαμορφώσουμε αυτό που ονομάζεται ‘αναπαραγωγή’ για την κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων» (1984, 38).

Σε μια κριτική αναδρομή, η Iris Maria Young (1981) διατυπώνει ως σημείο αφετηρίας για μια θεωρία των έμφυλων σχέσεων τον καταμερισμό της εργασίας με βάση το φύλο – και προτείνει να ξεπεραστούν οι «dual system»-προσεγγίσεις στην κατεύθυνση μιας μοναδικής θεωρίας. «We must develop a Theory that can articulate and appreciate the vast differences in the situation, structure, and experience of gender relations in different times and places» [«Οφείλουμε να αναπτύξουμε μια θεωρία που θα μπορεί να διαρθρώσει και να εκτιμήσει τις τεράστιες διαφορές στην κατάσταση, στη δομή και στην εμπειρία των σχέσεων των φύλων σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους»] (1980, 1997, 105). Η Michèle Barrett (1983) αποδίδει συνοπτικά την αντιπαράθεση, προκειμένου να θεμελιώσει μια δική της μορφή μαρξιστικού φεμινισμού. Η τελευταία παραμένει ανοκλήρωτη, ενώ εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο, το να γίνουν αντιληπτές η αλληλεξάρτηση και η αμφίδρομη σχέση υποστήριξης και αποκλεισμού, οι ιεραρχικές σχέσεις υποταγής και κυριαρχίας που αφορούν στην παραγωγή, τόσο της ζωής, όσο και των βιοποριστικών αγαθών.

Φεμινιστική εθνολογία

Το ερώτημα, αν οι μη πατριαρχικές κοινωνίες είναι μια αρχαϊκή πραγματικότητα, ένας μύθος ή μια ουτοπία διαρκείας, έλαβε αντιφατικές απαντήσεις στη φεμινιστική εθνολογία. Πρόκειται για μια επανερμηνεία της αστικής και μαρξιστικής εθνολογίας, με σκοπό την απελευθέρωση από την «ανδρική προκατάληψη» και ταυτόχρονα – πρωτίστως – την επανεξέταση των προϋποθέσεων και των τεκμηρίων που εμπεριέχονται στη διατύπωση περί καθολικής υποταγής των γυναικών στην ανδρική κυριαρχία. Ο υλισμός του ίδιου του θέματος – το γεγονός δηλαδή ότι πρόκειται για τη διερεύνηση της συμμετοχής των φύλων σε διαφορετικές μορφές παραγωγής και ακόμη για την εξέταση των πολλαπλών πρακτικών και της συμβολικής τους αποτύπωσης, της αποκρυστάλλωσής τους σε συγκεκριμένα ήθη, έθιμα και αξιακά συστήματα, καθιστά αυτές τις έρευνες ιδιαίτερα πρόσφορες για την επεξεργασία μιας θεωρίας των έμφυλων σχέσεων. Ωστόσο μια πιο εκτενής, διεξοδική ανάλυση δεν είναι δυνατή στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Στη συνέχεια της μελέτης θα περιοριστώ απλά σε μια περίληψη: η επανεξέταση εθνολογικών ερευνών με επίκεντρο τις γυναίκες και την εμπλοκή τους στις παραγωγικές σχέσεις, συνήθως με βάση τις κατηγορίες εξελιγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών, είχε ως αποτέλεσμα κατά πρώτον την κριτική στον εθνοκεντρισμό. Σημαντική ως προς αυτό είναι ιδίως η συμβολή της Eleanor Leacock (1989), που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες κάθε κοινωνίας κατείχαν σημαντικό οικονομικό στάτους, που ωστόσο εξαρτάται από τη σχέση ανάμεσα στην οικιακή οικονομία και την συνολική οικονομία (42). Το δεύτερο συμπέρασμα: οι κατηγορίες διερεύνησης προέρχονταν κυρίως από ανδρικές θεωρητικές κουλτούρες, ως εκ τούτου δεν αντιλαμβάνονταν τη δράση των γυναικών – πρόκειται επομένως για κριτική στον ανδροκεντρισμό. (Εκτός από την Leacock μεταξύ άλλων, η Ilse Lenz 1995 και η Ute Luig 1995). Προτείνονται και άλλες επιπρόσθετες έννοιες που καθοδηγούν την έρευνα (όπως η συμβολική τάξη, η γνώση του σώματος στην Lenz, οι τελετουργίες,

η ωρίμανση του φύλου, η θρησκεία στην Luig) και η σημασία συνηθισμένων κατηγοριών, όπως η εξουσία (στην Lenz), μετατοπίζεται τόσο, που να μπορούν να εμφανίζονται και γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα. Για την ακρίβεια, εφαρμόζονται άλλες κατηγορίες, όπως αυτονομία, αντί για ισότητα/ανισότητα (στην Leacock). Εδώ προστίθεται παραδοσιακά και ένας δομικός ανδροκεντρισμός: καθώς οι ερευνητές είναι άνδρες, η πρόσβαση σε τομείς γυναικών τους είναι συχνά αδύνατη. Η κριτική αναφέρεται εν τέλει στις αναλυτικές διαπιστώσεις σχετικά με τις σχέσεις παραγωγής που παρουσιάζονται τυφλές ως προς το φύλο (στοιχείο που τονίζει ιδιαίτερα η Maxine Molyneux, 1989), είναι επομένως γνωστικά ανεπαρκείς στο σύνολό τους. – Όλες οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα κριτικά τον Engels, ιδίως αναφορικά με τη διχοτόμηση της ιστορίας σε μια μητριαρχική φάση της αναπαραγωγής και στην πατριαρχική εποχή που χαρακτηρίζεται από παραγωγή, με συνέπεια, η γυναίκα να μπορεί να απελευθερωθεί μόνο μέσω συμμετοχής στη δεύτερη. «Το φύλο και η κυριαρχία μέσα σε αυτή τη διχοτόμηση των εποχών απλώς αλληλοεξαρτώνται και απουσιάζουν τα απαραίτητα βήματα διαμεσολάβησης στην οικονομία, στην κοινωνία και στη διανοήση.» (Lenz 33). Ως αποτέλεσμα της φεμινιστικής εθνολογίας, η διερεύνηση των ιστορικών μορφών παραγωγής θα πρέπει να επιχειρηθεί εκ νέου, ότι οι σχέσεις παραγωγής δεν κατανοούνται επαρκώς, αν οι σχέσεις των φύλων δεν συνεξετάζονται με επιμέλεια – γεγονός που περιλαμβάνει τη γλώσσα, την έννοια, τη θεωρία. Το εγχείρημα δυσχεραίνεται και από το γεγονός ότι δεν υφίστανται έννοιες για την κατάλληλη αντίληψη των γυναικών και ότι, ακόμη και οι φεμινίστριες, μόλις τώρα αρχίζουν να απελευθερώνονται από μια γλώσσα υποταγής.

Η αντιπαράθεση γύρω από τις έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής

Η ανάλυση των έμφυλων σχέσεων προϋποθέτει την κατηγορία του φύλου. Μέχρι τη δεκαετία του 1990 είχε επικρατήσει η άποψη ότι το φύλο είναι κοινωνικά κατασκευασμένο. Η δυνατότητα που υπάρχει στον αγγλοσαξονικό χώρο να γίνει διαφοροποίηση ανάμεσα στο βιολογικό (sex) και στο κοινωνικό φύλο (gender), ήταν η βάση για μια σύγκλιση σε διάστημα μεγαλύτερο από 20 χρόνια, που έφτασε στο σημείο, ο όρος gender να έχει γίνει αποδεκτός και σε άλλες γλώσσες. Όμως οι αναλύσεις γύρω από το φύλο, που διαδέχτηκαν τη συνήθη προϋπάρχουσα ενασχόληση με γυναικεία θέματα – γεγονός που υποβοηθήθηκε και από την υπαναχώρηση του γυναικείου κινήματος – είχαν παραμελήσει την αλληλεπίδραση με τις σχέσεις παραγωγής που κυριαρχούσε στη διαμάχη γύρω από την οικιακή εργασία. Έτσι η συζήτηση περιστρεφόταν μεν γύρω από το φύλο, όχι όμως γύρω από τις έμφυλες σχέσεις.

Η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού κατέστησε απαραίτητο για τις μαρξίστριες φεμινίστριες να επαναπροσδιορίσουν την αλληλεπίδραση των έμφυλων σχέσεων και των σχέσεων παραγωγής – και μόνο από το γεγονός ότι η κατάρρευση γυναικείων δικαιωμάτων, που πλέον έγινε προφανής λόγω της πρόσδεσης στον καπιταλισμό, συνδεόταν με την πεποίθηση ότι ο κρατικός σοσιαλισμός καταπίεζε τις γυναίκες ακριβώς όπως ο καπιταλισμός, και ταυτόχρονα, ότι επρόκειτο για έναν τρόπο παραγωγής τελείως διαφορετικό από τον καπιταλιστικό, χωρίς καμία δυνατότητα ανταγωνισμού μαζί του. Με τη διατύπωση του προβλήματος υπονοείται ότι οι έμφυλες σχέσεις και ο τρόπος παραγωγής δεν έχουν καμία εσωτερική αλληλεξάρτηση. Η εποχή δεν ήταν ευνοϊκή για

τέτοιες εκ των υστέρων υποθέσεις, καθώς η πτώση των χωρών με κρατικό σοσιαλισμό είχε εκθρέψει σε θεωρητικό επίπεδο την αμφισβήτηση για την κοινωνική θεωρία στο σύνολό της, τόσο που η προσπάθεια να νοηθούν οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη, σαν ένα κατάλοιπο της διανόησης του παρελθόντος.

Έντονες αντιπαραθέσεις προκάλεσε η δική μου προσπάθεια (1993) να κατανοήσω τις έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής και να αναδείξω τη χρησιμότητα μιας τέτοιας πρότασης μέσα από τη μελέτη παραδειγμάτων που είχαν αντληθεί από τη λογοτεχνία, την όπερα, την πολιτική των ποσοστών, την οικονομία χρόνου, την απόδοση [στην εργασία], την ηθική, τον πόλεμο, τη σεξουαλικότητα – έτσι ώστε, μέσα από την πληθώρα των τομέων, στους οποίους ασκούν επίδραση οι έμφυλες σχέσεις, να διαφανεί η αναγκαιότητα μιας θεωρίας γύρω από αυτές. Το συμπέρασμά μου ήταν:

Η κυριαρχούσα οικονομία που περιλαμβάνει ανταλλαγή, αγορά, κέρδος, ανάπτυξη, βασίζεται σε μια ολοκληρωμένη εκμετάλλευση όχι μόνο του ενεργού εργατικού δυναμικού, αλλά ομοίως και άλλων, τρίτων κόσμων, που δεν παράγουν σύμφωνα με τις ίδιες αρχές. [Επίσης βασίζεται] στην παραμέληση της φροντίδας για ζωή και στη μετάθεση της ευθύνης της σε ανθρώπους που το κάνουν από αγάπη, από 'ανθρωπιά' και άρα δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι. Αντίστοιχα και για τη συμβολική τάξη, οι τομείς της τέχνης και της επιστήμης, το πολιτισμικό μοντέλο στο σύνολό του, νομιμοποιείται και διαπνέεται από τέτοιες έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής. Αυτό αφορά και τα υποκείμενα τα ίδια ως προσωπικότητες. (Το παράθεμα από την βελτιωμένη ανατύπωση του 1996, 151)

Η πολύπλευρη κριτική στα παραπάνω αφορούσε κυρίως την εννοιολογική πρόταση που αρχικά κινούσε την υποψία μιας επίκαιρης, πιο απαλής εκδοχής της μαρξιστικής έννοιας των σχέσεων παραγωγής (Hildegard Heise 1993, 3). Ή ακόμη, ότι έδινε «στις μαρξικές εννοιολογήσεις [...] έναν χαρακτήρα αμιγώς διακοσμητικό, που αφήνουν να υπονοηθεί μια σύνδεση με την αρχική θεωρία, όμως δεν έχουν την ελάχιστη σχέση μαζί της» (Ursula Beer 1993, 6). Ή ότι μέσω της σύνδεσης των έμφυλων σχέσεων με τις σχέσεις παραγωγής «ένας από τους πιο ουσιώδεις όρους του μαρξισμού κατανοείται αντι- ή α-μαρξιστικά, εφόσον [...] η υπό μαρξιστικό πρίσμα αναγκαία αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής γινόταν αντιληπτή ως αντίφαση ανάμεσα στην ανδρική παραγωγή και στη γυναικεία ιδιοποίηση» (Rech 1993). Στη συνέχεια, αντίστροφα: το να εξετάζονται διαρκώς εκ νέου οι σχέσεις παραγωγής, ανήκει στο παρελθόν (Ilona Ostner 1993, 4). Και ακόμη: «μολονότι η Haug παρουσιάζεται αρκετά επικριτική ως προς τις μαρξιστικές ιδέες, αναρωτιέμαι αν η εκ μέρους της υπόταξη πολιτισμικών διαστάσεων της γυναικείας καταπίεσης στις σχέσεις παραγωγής, δεν είναι σε τελική ανάλυση πραγματικά μια μαρξιστική σκέψη» (Schade 1993). Αντίθετα η Carmen Tatschmurat τονίζει με έμφαση: «Αυτός ο συσχετισμός είναι αδιαμφισβήτητος. Όποιος τον επικρίνει, αγνοεί δύο δεκαετίες γυναικείων σπουδών.» (1993, 3). Σύμφωνα με την Beer δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν ο όρος χρησιμοποιείται στον ενικό ή στον πληθυντικό. Θεωρεί ότι «η έμφυλη σχέση» προστίθεται από μένα «αθροιστικά στη σχέση του κεφαλαίου» (1993, 3). Προσδιορίζει συνεπώς ως «εκφάνσεις ανισότητας των φύλων ανεξαρτήτως συστήματος [...] τον αποκλεισμό π.χ. των γυναικών από θέσεις εξουσίας και επιρροής, τον καταμερισμό της

εργασίας στην οικογένεια και στον βιοπορισμό με βάση το φύλο, την πολιτισμική παραγωγή επί το πλείστον ως υπόθεση ανδρών» (1993, 8). Ο ισχυρισμός αυτός χρειάζεται διευκρίνιση. Σχεδόν καθόλου δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι «ο καταμερισμός της εργασίας στην οικογένεια και στον βιοπορισμό με βάση το φύλο» στον καπιταλισμό και στις πάλοι ποτέ σοσιαλιστικές χώρες, στις οποίες η σχεδόν πλήρης ενσωμάτωση των γυναικών στο βιοπορισμό ήταν δεδομένη, ήταν παρόμοια. Η Beer αντιθέτως προτείνει τον όρο «*έμφυλη ανισότητα*» και προσθέτει επεξηγηματικά «εις βάρος των γυναικών» (10). Εν τέλει θέτει το ερώτημα περί «έμφυλης κυριαρχίας» κατ' αναλογία με την ταξική κυριαρχία. Όμως οι τάξεις αποτελούν ήδη μια διάσταση του φαινομένου της ταξικής κυριαρχίας. Οι τάξεις δεν είναι κάτι φυσικό. Τα φύλα όμως είναι και κάτι φυσικό, (όσο κι αν έχουν διαμορφωθεί και εποικοδομηθεί κοινωνικά) και η ύπαρξη των φύλων δεν είναι απλά και μόνο συνέπεια ή έκφανση της «έμφυλης κυριαρχίας». Ακόμη και ο όρος «*έμφυλη ανισότητα*» είναι αμφισβητήσιμος, καθότι ο όρος «έμφυλη ισότητα» είναι κατανοητός ως πολιτική αργκό. Η συζήτηση γύρω από τα φύλα σημαίνει συζήτηση για διαφορές μεταξύ των φύλων. Ακόμη περισσότερο: η διαφορά δεν επαρκεί για να κατανοηθεί η συμπληρωματικότητα που οφείλεται στην εκ φύσεως ανόμοια συνέργεια κατά την αναπαραγωγή. Η νομική ισοτιμία γυναικών και ανδρών τους εξισώνει μεν ως νομικά υποκείμενα, ωστόσο αφαιρεί τον παράγοντα φύλο.

Σε περιπτώσεις πάλι, όπου η νομική ισοτιμία δεν εφαρμόζεται στην πράξη και χρησιμοποιούνται αντισταθμιστικά μέτρα, όπως ρυθμίσεις ποσοστών, τότε, με αφετηρία την ανισότητα, οι φορείς των συγκεκριμένων φύλων αντιμετωπίζονται ως «άνισοι», έτσι ώστε να επιτευχθεί με κάποιο τρόπο μια μορφή ισότιμης μεταχείρισης κατά μέσο όρο. Όταν η Veit Bader κάνει λόγο για «ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας» (1993, 6) ή η Regina Becker-Schmidt (στο Beer 1993, 5) μιλά για «ανδρική ανωτερότητα / υπεροχή» [Suprematie], τότε αυτό είναι πολύ αδύναμο, γιατί οι σχέσεις εξουσίας στο σύνολό τους μπορούν να καταστούν τέτοιες, μόνο στο βαθμό που είναι ασύμμετρες και η υπεροχή είναι ένα ρευστό, μεταβαλλόμενο φαινόμενο, ενώ η κυριαρχία κάτι δομικό.

Η Heise προτείνει μεταξύ άλλων τον όρο «αντίθεση των φύλων» (Heise 1993, 1). Όμως και αυτός ο όρος, που δημιουργήθηκε στα πρότυπα της «*αντίθεσης των τάξεων*», δεν έχει προσδιοριστεί επαρκώς. Η συμπληρωματικότητα των φύλων (ας πούμε, ως φυσική μορφή των θηλαστικών) είναι το ένα, ενώ η κυριαρχική διάσταση των σχέσεων μεταξύ των συμπληρωματικών φύλων, το άλλο. Στο βαθμό που η Heise βλέπει στην «αντίθεση των φύλων» τη διάδοχη κατάσταση της αντίθεσης των τάξεων, θεωρεί ότι η θεώρηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής προωθεί «την υποκατάσταση των τάξεων από τα φύλα» (1993, 3). Ο καθολικός όρος της Heise είναι ο όρος «Geschlechterkonstellation» [«έμφυλος αστερισμός»]. Αφού οι άνδρες και οι γυναίκες είναι εν τέλει απλά και μόνο δύο «αστερισμοί», τότε δεν είναι σαφές για ποιο λόγο είναι απαραίτητη μια περίπλοκη συγκέντρωση αυτών των δύο. Εκτός αν επιχειρείται να προσδιοριστεί το γεγονός ότι - και ο τρόπος με τον οποίο - οι έμφυλες σχέσεις βρίσκουν τις ιδιαίτερες μορφές τους σε κάθε επιμέρους κοινωνικό τομέα. Κι ακόμη, ότι το ζητούμενο είναι να νοηθεί ο «αστερισμός» όλων αυτών των μορφών, πράγμα που - αυτή είναι η πρότασή μου επ' αυτού - θα μπορούσε να γίνει κατανοητό ως στρατηγική κωδικοποίηση. Και σε αυτή την περίπτωση όμως, η έννοια των έμφυλων σχέσεων εξακολουθεί να υφίσταται ως προϋπόθεση.

Οι έμφυλες σχέσεις και η κατηγορία «φύλο»

Ήδη το 1987 η Donna Haraway διατύπωσε εκ βάθρων κριτική στη διακήρυξη της καταπίεσης των γυναικών μέσα από το «sex-gender-System». Η κριτική που άσκησε στη βιολογική ουσιοκρατία αυτής της διαφοροποίησης άνοιγε το δρόμο στο να απαξιωθεί και η σκέψη περί φύλου ως μη νεωτερική. Αυτό το πεδίο το επεξεργάστηκε περαιτέρω κυρίως η Judith Butler, που απορρίπτει τον όρο «gender» ως τόπο ταυτοποίησης της πολιτικής κινητοποίησης [...] εις βάρος της φυλής ή της σεξουαλικότητας, της τάξης ή της γεωπολιτικής τοποθέτησης / μετατόπισης» (1994, 133). Η ίδια ριζοσπαστικοποιεί την ιδέα της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, ακόμη και στο μέρος που θεωρείται βιολογικό, μετατοπίζοντας συνεπώς τη διαμάχη στα αρχικά στάδια της διαμόρφωσης της ταυτότητας. «Δεν υπάρχει 'Εγώ' πριν από την παραδοχή ενός φύλου [...] το να ταυτίζεται κανείς με ένα φύλο σημαίνει να βρίσκεται σε αντιπαράθεση με μια φανταστική και πειστική απειλή [...]» (110 κ.εξ.). Σε συμβολικό επίπεδο το φυλο-ποιημένο [«sexuierte»] υποκείμενο διαμορφώνεται κανονιστικά μέσω της γλώσσας (120). Η μετατόπιση των αγώνων εξουσίας στην απόδοση του φύλου επιτρέπει να ανιχνευθούν περιθωριοποιήσεις, απαγορεύσεις, παγιωμένες αντιλήψεις, ως στοιχεία των έμφυλων σχέσεων. Ακόμη και η διαμάχη γύρω από την κατά περίπτωση προτεραιότητα της φυλής, της τάξης και του φύλου, που ώθησε τα αντίστοιχα κινήματα να αλληλοσυγκρούονται απολιτικά, μπορεί να παρακαμφθεί μέσα από το ερώτημα γύρω από τις αρθρώσεις του ενός στο άλλο - εις βάρος του ή προς όφελος του (133). Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις σχέσεις των φύλων και στις σχέσεις παραγωγής μπορεί να καθιερωθεί πάνω σ' αυτή η βάση ως ζήτημα προς διερεύνηση. Η Butler επεξεργάζεται αυτή την αφετηρία σε μια πολιτική σύλληψη πάνω στη βάση παραγωγικών συγκρούσεων (1998, 36 κ.εξ.) για μια Αριστερά που δεν είναι ενιαία, αλλά προοπτικά «οικουμενική» (1998, 38). Αυτή είναι η απελευθερωτική πλευρά της παρέμβασης της Butler. Η πολιτική παρέμβαση εξάλλου γίνεται εντονότερη μέσα από το αίτημά της για ένα είδος δημοκρατικής συνοχής (στα πρότυπα του Gramsci), την οποία τα μεμονωμένα άτομα επεξεργάζονται για τους εαυτούς και τις ταυτότητές τους, χωρίς να επαναλαμβάνουν διαρκώς τις αγριότητες των αποκλεισμών ως αστόχαστη ομογενοποίηση. Αντί για την «*ληλασία του τρίτου κόσμου*» από φεμινίστριες που έψαχναν παραδείγματα για την «*οικουμενική, πατριαρχική υποταγή της γυναίκας*» (134), η Butler προτείνει «να αναζητηθούν οι μορφές με τις οποίες η ταύτιση εμπλέκεται σε αυτό που τις αποκλείει και [...] να ανιχνευθούν οι γραμμές αυτής της ανάμειξης για χάρη της χαρτογράφησης μιας μελλοντικής κοινότητας» (136). Η [εκ μέρους της Butler] ρευστή χρήση των κατηγοριών είναι ευεξήγητη. Ωστόσο η προσπάθεια να αποφευχθεί πάση θυσία κάθε είδους έχει το μειονέκτημα, ως προς το ερώτημα γύρω από τις έμφυλες σχέσεις, ότι έτσι διαφεύγει της προσοχής το πώς πραγματικά έχει η κατάσταση σχετικά και με την αναπαραγωγή του ανθρώπου. Το θέμα αυτό αποτελεί μια αναγκαιότητα, της οποίας η στήριξη, κατάφαση και ταυτόχρονα περιθωριοποίηση θα πρέπει να κατανοηθούν σαν εστιακό σημείο, απ' όπου οι δράσεις που η Butler αποκρυπτογραφεί σε συμβολικό, γλωσσικό και φαντασιακό επίπεδο, αντλούν την ευρωστία και τη δύναμή τους.

Η ανάλυση που κάνει ο Jürgen Habermas για τη νεωτερική κοινωνία, στην οποία θεωρεί το καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα ως «συστημικά ενσωματωμένο» και την μικρή οικογένεια ως «κοινωνικά ενσωματωμένη» (1981, 1, 457, 477 κ. εξ., 2, 256, 266), χρησιμοποιείται από την Nancy Fraser (1994) ως παράδειγμα για μια ανδροκεντρική κοινωνική θεωρία και ως κενός τόπος, στην οποία μπορεί να παρέμβει η κριτική-φεμινιστική κοινωνική θεωρία. Πάνω στο μοντέλο του Habermas γύρω από τους διαφορετικούς τομείς της υλικής και συμβολικής αναπαραγωγής, η Fraser δείχνει τη χαμένη δυνατότητα να κατανοηθούν πραγματικά εκ νέου οι τομείς του δημόσιου και του ιδιωτικού στον αμοιβαίο συσχετισμό τους. Ο Habermas απέκλεισε τη δυνατότητα να αναλυθούν οι οικογένειες ως οικονομικά συστήματα, ως «τόποι της εργασίας, της ανταλλαγής, του υπολογισμού, της κατανομής και της εκμετάλλευσης» (183). Το ότι θεωρεί το μεγάλωμα των παιδιών ως κάτι συμβολικό, ενώ αντίθετα τη μισθωτή εργασία ως κάτι υλικό, ενώ αμφότερα είναι και τα δύο ταυτόχρονα, καθιστά εξ αρχής προβληματικό το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνει το πρώτο στο μοντέλο του, επειδή η ποιοτική διάκριση ανάμεσα σε σύστημα και βίκοσμο δεν ευσταθεί ως προς το περιεχόμενο και είναι πολιτικά ιδεολογική, υποστηρικτικό επιχείρημα για το ιδιωτικό μεγάλωμα των παιδιών ως μορφή θηλυκής υποταγής. Για την Fraser, οι αδυναμίες της σύλληψης του Habermas συνδέονται με την αδυναμία του να θεματοποιήσει το «gender subtext» των περιγραφόμενων «σχέσεων και προσαρμογών» (Dorothy Smith, 1984) (190). Ωστόσο, όλες οι διαμεσολαβούσες προσωποποιήσεις προσδιορίζονται με βάση το φύλο: ο εργάτης π.χ. ως αρσενικός – «δόθηκαν αγώνες για ένα μισθό, [...] ως αμοιβή ενός άντρα για τη συντήρηση της γυναίκας και των παιδιών που εξαρτώνται οικονομικά από αυτόν» (190). Μαζί με την Carol Pateman (1985) η Fraser δείχνει ότι: οι γυναίκες δεν είναι απύσες στην εργασία για τον βιοπορισμό, αλλά είναι παρούσες με διαφορετικό τρόπο: π.χ. αναγόμενες σε θηλυκότητα, συχνά ως σεξουαλικοποιημένες υπάλληλοι (στο επάγγελμα της γραμματέα, της οικιακής βοηθού, της πωλήτριας, της ιερόδουλης, της αεροσυνοδού), ως συνεργάτιδες των βοηθητικών επαγγελματιών με μητρικές ικανότητες (π.χ. νοσοκόμες, κοινωνικές λειτουργοί, δασκάλες δημοτικού), ως εργάτριες ελάχιστων προσόντων με χαμηλό status σε κατακερματισμένες θέσεις εργασίας, ως εργαζόμενες μερικής απασχόλησης (part time) με διπλή επιβάρυνση απλήρωτης οικιακής και μισθωτής εργασίας, ως εργαζόμενες σύζυγοι και μητέρες, ως άτομα που συνεισφέρουν επιπρόσθετο εισόδημα. Έτσι η επίσημη οικονομία φαίνεται πως δε συνδέεται με την οικογένεια μόνο μέσω χρημάτων αντί προϊόντος, αλλά και μέσω της αρρενωπότητας που χαρακτηρίζει την «κανονική» μισθωτή εργασία. Αντίστροφα, ο καταναλωτής «στον κλασσικό καπιταλισμό [είναι] σύντροφος και βοηθός του εργαζόμενου» (191). Και «η διαφήμιση, χτίζοντας πάνω στη βάση της θηλυκότητας του καταναλωτικού υποκειμένου, ανέπτυξε έναν ολόκληρο απατηλό κόσμο του επιθυμητού» (ό.π.). Αυτό εξαρτάται βεβαίως από το προϊόν και οι αλλαγές σε αυτόν τον τομέα που απευθύνονται και σε άνδρες, δεν παλεύουν μόνο με τις ιδιότητες του θηλυκού, όπως δείχνει η Barbara Ehrenreich (1984) σε μια ανάλυση του Playboy. Συνεχίζοντας την κριτική της, η Fraser επισημαίνει ότι στον κατάλογο δρώντων του Habermas δε συμπεριλαμβάνεται η συνοδός παιδιών (Baby-sitter), στην οποία οφείλει να αναγνωριστεί επίσης δεσπόζουσα θέση στον προσδιορισμό της λειτουργίας της οικογένειας. Η συμπερίληψή της θα μπορούσε να καταδείξει την κεντρική σημασία των έμφυλων σχέσεων για τη «θεσμική δομή του καπιταλισμού» (192). Ο ρόλος του «πολίτη του κράτους»,

αυτή η ενδιάμεση θέση - σύνδεσμος ανάμεσα στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα, είναι αυτονόητα αρσενικός: αναφέρεται στον μέτοχο της πολιτικής αντιπαράθεσης και διαμόρφωσης γνώμης, και φυσικά αναφέρεται στον στρατιώτη ως υπερασπιστή της κοινότητας και προστάτη των γυναικών, των παιδιών, των ηλικιωμένων. Επειδή ο Habermas δεν βλέπει το φύλο ως αναλυτική κατηγορία, αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τις σχέσεις της οικογένειας με την επίσημη οικονομία, με το κράτος, με τον πολιτικό λόγο. «Του διαφεύγει για παράδειγμα η μορφή, με την οποία ο ανδρικός ρόλος του πολίτη / στρατιώτη / προστάτη συνδέει το κράτος και τη δημόσια σφαίρα, όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και με την οικογένεια και με την ιδιωτική θέση εργασίας» (194 κ.εξ.), όπως διαπερνά η δομή προστασίας - εξάρτησης όλους τους θεσμούς και εν τέλει «όπως είναι απαραίτητη η κατασκευή αρσενικών και θηλυκών υποκειμένων, προκειμένου να συμπληρωθεί κάθε ρόλος στον κλασικό καπιταλισμό» (195).

Η ανάλυση της Fraser καταδεικνύει τη σημασία της κατηγορίας «έμφυλες σχέσεις» για την κριτική κοινωνική θεωρία. Η ίδια χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο μόνο μια φορά (211), που ωστόσο, μέσω της μετάφρασης στον ενικό, καθίσταται μάλλον δευτερεύων. Οι κεντρικές της έννοιες είναι η έμφυλη ταυτότητα και το φύλο. Με αυτή την εννοιολογική χρήση, το συμπέρασμά της, ότι η κριτική κοινωνική θεωρία καπιταλιστικών κοινωνιών χρειάζεται «κατηγορίες έμφυλα ευαισθητοποιημένες» (196), υπολείπεται της ίδιας της ανάλυσης. Εν κατακλείδι καταδείκνυε και αυτή πρακτικές που εφαρμόζουν οι άνθρωποι για την αναπαραγωγή της ζωής τους. Προτείνει δε, οι έννοιες «εργάτης», «καταναλωτής», «μισθός», να κατανοηθούν ως έννοιες σχετικές με την έμφυλη οικονομία και η έννοια «πολίτης» ως σχετική με την έμφυλη πολιτική. Όμως ακόμη και αυτή η διατύπωση παραμένει ανεπαρκής αναφορικά με τις σχέσεις παραγωγής της κοινωνίας, από τις οποίες γίνονται αντιληπτές μόνο οι επιδράσεις που είναι τυπικές για τα φύλα. Κατά συνέπεια, τα ανοιχτά ερωτήματα που κερδίζει η Fraser από τη διεξοδική αντιπαράθεση, συγκριτικά αποδυναμώνονται: Μια μελλοντική κοινωνία που δεν θα βασίζεται στην υποταγή των γυναικών και επομένως η όποια πάγια απόδοση κατασκευασμένων ιδιοτήτων του αρσενικού και του θηλυκού θα περισσεύει, θα πρέπει να συμπεριλάβει κάθε μορφή εργασίας υπό τη μορφή της μισθωτής εργασίας; Ή θα έπρεπε να διευρυνθεί το πολιτικό μέρος της κοινωνίας, που ο Habermas αντιλαμβανόταν ως ρόλο του πολίτη, να αντικατασταθεί η τωρινή μορφή του, ούτως ώστε το μέγαλωμα των παιδιών να καθίσταται ουσιαστικό για όλους;

Για την Fraser η κριτική της στον Habermas είναι ταυτόχρονα και μια απάντηση στην «dual economy debate» των δεκαετιών του '70 και του '80:

Η θεωρία των δύο συστημάτων ήταν μια από τις πρώτες απόπειρες του φεμινισμού να αποφευχθούν μοντέλα με μια 'μοναδική μεταβλητή', καθώς εφιστούσε την προσοχή στην επικάλυψη μεταξύ φύλου και τάξης (σε μερικές περιπτώσεις και φυλής). [Επειδή όμως] είχε υπονοηθεί από την αρχή μια θεμελιώδης διάκριση μεταξύ καπιταλισμού και πατριαρχίας, τάξης και φύλου, δεν κατέστη ποτέ ξεκάθαρο, με ποιο τρόπο θα ήταν δυνατή η εκ νέου συσχέτισή τους. (19 κ.εξ.)

Η Fraser εξάγει το συμπέρασμα ότι ο Habermas εξηγεί τα νέα κοινωνικά κινήματα, συγκεκριμένα την κινητήρια δύναμή τους, αποκλειστικά με αρνητικούς όρους. Εξαπολύουν

επίθεση στον «αποικισμό», στην «επέλαση του συστήματος» στην «διάβρωση του βιόκοσμου» στην «αποξήρανση των πολιτισμικών πηγών» κλπ.. Και πάλι είναι η τύφλωση απέναντι στο φύλο, που εμποδίζει τον Habermas να αναγνωρίσει την εξελικτική διαδικασία ως αντιφατική. Αυτό που στα μάτια του φαίνεται ως διείσδυση στον βιόκοσμο, π.χ. μέσω της κρατικής γραφειοκρατίας, σημαίνει για τις γυναίκες που κατοικούν αυτόν τον κόσμο εν μέρει και μια διεύρυνση της ελευθερίας. Ταυτόχρονα ο πελατειακός προσανατολισμός επηρεάζει τις γυναίκες με άλλο τρόπο απ' ό,τι τους άνδρες, που είναι εκτεθειμένοι σε συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, όμως δεν περιθωριοποιούνται ηθικά, αν ανήκουν σε ελλειμματικές οικογένειες (όπως συμβαίνει π.χ. με τις μητέρες σε μια μονογονεϊκή οικογένεια). Οι γυναίκες μετακινούνται από τη σφαίρα της οικιακής πατριαρχίας σε εκείνη της δημόσιας – θα έπρεπε επομένως να διερευνηθεί και η πιθανότητα μεταβολής στο χαρακτήρα της ανδρικής κυριαρχίας, όχι μόνο μια εναλλαγή στη σύνδεση μεταξύ του κόσμου του συστήματος και του βιόκοσμου.

Φεμινιστική κοινωνιολογία

Στη φεμινιστική θεωρία ο όρος «έμφυλες σχέσεις» χρησιμοποιείται ως λεκτική διατύπωση, όμως ως έννοια δε γίνεται σχεδόν καθόλου αντιληπτός. Γι' αυτό και δεν φαίνεται αντιφατικό αν ο πληθυντικός κι ο ενικός εναλλάσσονται, σαν ο αριθμός να μην είχε σημασία. Έτσι η Hildegard Maria Nickel διατυπώνει αινιγματικά: «Η έμφυλη σχέση [...] (i.S. 'gendersystem', 'Geschlechterordnung') και η θέση γυναικών (και παιδιών) είναι παραδείγματα για την κρίση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας» [της Γερμανίας] (2000, 132). Η Doris Janshen εξηγεί προγραμματικά «ότι ιστορικά είναι καιρός που γυναίκες και άνδρες αναζητούν τόπους συνάντησης, ώστε να ανοίξουν εμπεριστατωμένα το διάλογο πάνω στην έμφυλη σχέση» (2000, 7). Λίγο αργότερα θα διαπιστώσει ότι ταυτόχρονα λαμβάνει χώρα «μια έμφαση και αντιπαράθεση για διαφορετικές θεωρίες γύρω από τις έμφυλες σχέσεις» (13). Η Charlotte Annerl (1991) γράφει ένα βιβλίο για την έμφυλη σχέση, ωστόσο αναφέρεται αποκλειστικά στην έμφυλη διαφορά. Η Irene Dölling και η Beate Kraus (1997) αναφέρουν τις έμφυλες σχέσεις ως κάτι που έχει προκύψει ιστορικά και κατασκευάζεται συνεχώς εκ νέου στην καθημερινή δράση (8), μέσα από την οποία δημιουργούν σύνδεση με την κατασκευή του φύλου, ωστόσο οι έμφυλες σχέσεις φαίνεται πως θεωρούνται μάλλον ένα μεταβαλλόμενο πλαίσιο παρά καθεαυτές ως μορφές πράξης. Η Andrea Maihofer (2001) μιλά συνήθως στον πληθυντικό για έμφυλες σχέσεις, ωστόσο προϋποθέτει μια εννοιολογική γνώση που της επιτρέπει να θεωρεί χωρίς πρόβλημα ως κέντρο βάρους της Helga Bilden την «ανάλυση των έμφυλων σχέσεων» (1980), στην οποία παρατηρούνται «μεταβολές στην έμφυλη σχέση» (2 κ.εξ). Ειδικότερα ως προς τη θεωρία του υποκειμένου συνοψίζει ότι: «Οι έμφυλες σχέσεις δεν αναπαράγονται μόνο μέσω των ατόμων, αλλά και μέσα στα άτομα. Ακριβώς αυτό αποτελεί κεντρικό στοιχείο της 'παραγωγικότητας' (Foucault 1979) μορφών κοινωνικής ηγεμονίας, κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και συσχετισμού δυνάμεων» (ό.π. 6).

Για την Ursula Beer (1990) «η έμφυλη σχέση» περιορίζεται διαρκώς στην «γενεαλογική διατήρηση» ή στην «γενεαλογική αναπαραγωγή». Ως τέτοιο «δομικό στοιχείο» (77) θέλει να το εντάξει στην μαρξική κοινωνική θεωρία, την οποία θέλει να αναδιαμορφώσει

ανάλογα, αν είναι αναγκαίο. Τον Marx τον κατανοεί κατά βάση ως δομική θεωρία, με κεντρικό τον όρο της «Ολότητας» (70 κ.εξ.). «Η παραγωγή της ζωής» οριοθετείται εννοιολογικά ενάντια σε εμπειρικές πράξεις. Δεν την αφορούν οι σχέσεις στην πράξη, αλλά η θέση που κατέχει π.χ. η ικανότητα κύησης των γυναικών (η έμφυλη σχέση) σε μια δομική θεωρία της κοινωνίας. Η άνωθεν οπτική οδεύει προς μια θεωρητική τάξη, στην οποία τα άτομα τοποθετούνται σε μια «κατηγοριακή» θέση. Το γεγονός ότι αυτά στην πραγματικότητα διαμορφώνουν τη ζωή τους σε αντίθεση ή σε προσαρμογή, παραβλέπεται. Οι όροι που προτείνονται για «εμπειρικούς» σκοπούς στερούνται την οξύτητα (καθαρότητα) και τον κριτικό χαρακτήρα που έχουν οι μαρξικοί όροι – π.χ. ο καταμερισμός εργασίας ή η ιδιοκτησία. Επιτρέπουν μια κοινωνιολογική έρευνα μόνο με τίμημα να χάνονται από το οπτικό πεδίο οι αντιφάσεις, στις οποίες μπερδεύονται οι πραγματικοί άνθρωποι. Αυτές με τη σειρά τους εμφανίζονται δομικά μόνο ως «θεμελιώδης σχηματισμός αντιφάσεων» (70). Έτσι π.χ. ο όρος «διαφοροποίηση των τομέων εργασίας» (52), παραμένει ρευστός. Οι «μορφές εργασίας / η παραγωγή εκτός διαμεσολάβησης της αγοράς» (73, 76 κ.εξ.) λύνουν το πρόβλημα της διαμάχης για την οικιακή εργασία μόνο κατ' επίφαση, αφού σε αυτό το σύνολο δεν εντάσσονται μόνο δραστηριότητες της αναπαραγωγής ζωής, αλλά άλλες δραστηριότητες, όπως π.χ. η θεωρία της Αριστεράς, η κηπουρική, το bowling, ο εθελοντισμός κλπ.

Η Regina Becker-Schmidt και η Gudrun-Axeli Knapp (1995) θέλουν να υπερβούν κριτικά τον περιορισμό της φεμινιστικής έρευνας που καθελώθηκε στην ανάλυση της κατασκευής του φύλου. Γι' αυτό «η έμφυλη σχέση» πρέπει να τεθεί στο κέντρο της φεμινιστικής κοινωνιολογίας. Ερώτημα προς διερεύνηση είναι, με ποιο τρόπο οι σχέσεις ανδρών και γυναικών «οργανώθηκαν σε συγκεκριμένους ιστορικούς συσχετισμούς» (7), «σε ποιο βαθμό επηρεάζουν την έμφυλη σχέση υπερκείμενοι συσχετισμοί και προϋποθέσεις» (8) και αντίστροφα, πώς επιδρούν αναδρομικά οι «συσχετίσεις των φύλων» [Geschlechterbeziehungen] στην κοινωνία. Η διατύπωση παραμένει δομοθεωρητικά στη λογική αιτίου και αιτιατού. Με αυτό τον τρόπο τα ίδια τα φύλα μοιάζουν προσδεμένα και η κοινωνία νοείται ως ένα είδος πλαισίου, εντός του οποίου οι ανθρώπινες σχέσεις απλώς συμβαίνουν. Γίνεται λόγος για «έμφυλες ρυθμίσεις» (κατά την Goffman 1994), για «ποιότητα/κατάσταση της σχέσης του φύλου» ή για «Gender-Relationen» πέντε χρόνια αργότερα, με τρόπο που παρακάμπτει τη δυσκολία μέσω της γλωσσικής αποφυγής (2000,45). Στην προσπάθεια να υπερβούν την ψυχολογίζουσα διερεύνηση των «αλληλεπιδράσεων μεταξύ φύλων», η Becker-Schmidt και η Knapp κατανοούν τις τελευταίες ως «πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές» (1995, 18) και τις συσχετίζουν με «ανταλλαγή» ως προς την «εργασία, [τις] επιδόσεις και [την] ικανοποίηση αναγκών» (17 κ.εξ.) ή με «αποκλεισμό» από «τόπους, πεδία δράσης, πηγές, τελετουργίες». Σε αντίθεση με αυτά εδώ, ισχύουν για εκείνες οι έμφυλες σχέσεις (στον πληθυντικό) ως «συσχετισμοί εξουσίας και κυριαρχίας, στις οποίες η κοινωνική θέση των ομάδων του γένους είναι βασισμένη και σταθεροποιημένη θεσμικά» (18). Οι έμφυλες σχέσεις προστίθενται με αυτό τον τρόπο στην αναπαραγωγή της κοινωνίας σαν μια μορφή διοικητικού μηχανισμού. Οφείλουν να εξεταστούν ξεχωριστά και μοιάζουν να λειτουργούν σύμφωνα με δικούς τους νόμους, που μπορούν μόνο να τροποποιηθούν μέσω της αναπαραγωγής στο σύνολο της κοινωνίας.

Στον πρόλογο των Becker-Schmidt/Knapp (2000), σχετικά με τη χρήση του ενικού και του πληθυντικού ως προς τις έμφυλες σχέσεις διαβάζουμε τα εξής:

Αν θέλουμε να εκφράσουμε την αμφίδρομη κοινωνική αναφορικότητα των ομάδων γένους, [...] τότε επιστημολογικά μόνο ο όρος «έμφυλη σχέση» βγάζει ένα νόημα. Αν εμπειρικά συναντήσουμε σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα μιας κοινωνίας καταστάσεις ανισότητας, τότε διαπιστώνεται πως όλες οι έμφυλες κατηγοριοποιήσεις βασίζονται σε παρόμοιες προσδιοριστικές σχέσεις [...], άρα και σε αυτή την περίπτωση ενδείκνυται ο ενικός. [...] Ο πληθυντικός προκρίνεται όταν [...] συμπεριλαμβάνεται στην παρατήρηση και η διεθνής μεταβλητότητα. (154, Fn 38)

Η πρόσδεση της έννοιας «έμφυλες σχέσεις» στη διεθνή κατάσταση αιτιολογείται μέσα από την «εθνογραφική ποικιλία». Με τον όρο «η έμφυλη σχέση» αυτό που εννοείται είναι μια πολιτισμική κατάταξη ως έκφραση της δομής (κοινωνικό οικοδόμημα, σύμβολα). Η κοινωνία δεν μπορεί να βοηθεί σε καμία περίπτωση πρακτικά με αυτό τον τρόπο, παρά το γεγονός ότι επιδιώκεται να συμπεριληφθούν κάπως η δομή και η πράξη μέσω του όρου «συνδέσεις». (40) Με αναφορά στην Beer (1990) γίνεται προσπάθεια να βοηθεί η ομοιότητα συγκεκριμένων μηχανισμών σε διαφορετικούς τομείς (εδώ στις οικογένειες, στο δίκαιο σύμβασης παροχής υπηρεσιών και συμβάσεων υπαλλήλων) «ως έκφραση της δομής των σχέσεων παραγωγής» (165). Εναλλακτικά, η πατριαρχική πληθυσμιακή πολιτική, ο καταμερισμός της εργασίας με βάση το φύλο και μια πολιτική ανδρικών ομάδων θα πρέπει να θεμελιώσουν τη συμπληρωματική σκέψη ότι το φύλο οφείλει να βοηθεί ως δομική κατηγορία. Σε κάθε περίπτωση μια τέτοια νοητική έκφραση εμποδίζει την προσπάθεια να εξεταστεί η ποικιλία, η ασυμφωνία, αλλά και η αντιθετικότητα των ανθρώπινων πράξεων. – Στο τέλος η Becker-Schmidt συνοψίζει: «Η φεμινιστική έρευνα δεν πέτυχε ως τώρα να δημιουργήσει μια θεωρία των έμφυλων σχέσεων, ικανή να ξεκλειδώσει όλα τα αιτιακά συμπλέγματα και τους συσχετισμούς κινήτρων που αυτοπεριορίζονται στις σχέσεις αναφορικότητας μεταξύ των έμφυλων ομάδων.» (61) Ωστόσο το αίτημα «να ξεκλειδώσει όλα τα κίνητρα και τις αιτίες» παραμένει το ίδιο εγκλωβισμένο στην αδιέξοδη υπόθεση ότι είναι δυνατό να σχεδιαστεί κάτι τέτοιο θεωρητικά, αντί να διερευνηθούν οι πράξεις των ανθρώπων στην οργάνωση της ζωής τους, σε συνάρτηση με την αναπαραγωγή της.

Προοπτική

Στο ξεκίνημα του δεύτερου γυναικείου κινήματος είχαν αποτεθεί ελπίδες απελευθέρωσης στην τεχνολογία της αναπαραγωγής. Η Shulamith Firestone (1975, 1978) θεωρούσε τη γέννηση σε δοκιμαστικό σωλήνα μια αναπόδραστη επανάσταση, καθώς θεωρούσε την καταπίεση της γυναίκας βιολογικά προσδιορισμένη. Η Donna Haraway πρότεινε σε ένα έντονα αμφιλεγόμενο μανιφέστο «να υποστηριχθεί η γενετική τεχνολογία σοσιαλιστικά/φεμινιστικά», «να απολαύσει κανείς την αλληλοδιείσδυση όλων των ορίων (όπως εκείνων μεταξύ ανθρώπου και μηχανής) και να την χαιρετίσει με συνείδηση ευθύνης» (1984/1995, 165). Ως επικείμενη «πληροφορική της κυριαρχίας» η Haraway κατανοούσε τη «μετάφραση του κόσμου ως ένα πρόβλημα κωδικοποίησης, σε αναζήτηση ενός [...] καθολικού κλειδιού,

που καθυποτάσσει τα πάντα σε έναν εργαλειακό έλεγχο» (167). Επειδή οι γυναίκες στις υπάρχουσες οριοθετήσεις έχασαν περισσότερα από όσα κέρδισαν, δεν θα πρέπει να αποσυρθούν πίσω στη μητρότητα, στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και σε παρόμοιες «αθώες» τοποθετήσεις, αλλά να απαντήσουν στο μέγεθος αυτής της «*πληροφορικής της κυριαρχίας*» που προσιδιάζει στον καπιταλισμό και στην ενυπάρχουσα βία ενάντια στις γυναίκες, περνώντας στην αντεπίθεση με μια «δική τους βιοτεχνολογική πολιτική» (169) και να πραγματευτούν δημόσια τα προβλήματα της γενετικής τεχνολογίας λαμβάνοντας υπόψη το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη καθώς και την εργασία, τη φτώχεια, την υγεία και την οικονομική δύναμη. Σημαντικό μέσο για μια τέτοιου είδους διαπραγμάτευση υπήρξαν φεμινιστικά μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας (Joanna Russ, Ursula K. LeGuin, Marge Piercy). Σε αυτά, η κοινωνιολογική φαντασία αναπτύχθηκε γύρω από το πώς θα μπορούσε να εκδηλωθεί μια μεταβολή των σχέσεων των φύλων μέσω της τεχνολογικής και οικονομικής εξέλιξης, τόσο στην καλύτερη, όσο και στη χειρότερη περίπτωση, αν π.χ. καταλυόταν η σύνδεση του γυναικείου σώματος με τη μητρότητα. Ακόμη γύρω από το ερώτημα, αν τα όνειρα εξάλειψης όλων των ατελειών με τη μορφή «αψεγάδιαστων» παιδιών θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν καπιταλιστικά, όπως σε προϊόντα που νομιμοποιούνται για ανταλλαγή ή αν το όριο μεταξύ ανθρώπου και μηχανής θα μπορούσε να αναιρεθεί. Αλλού διερευνάται προφητικά η επαπειλούμενη καταστροφή της γης μέσω της νεοφιλελεύθερης αποχαλίνωσης ενός άγριου καπιταλισμού. Ένας κόσμος, στον οποίο τα πάντα υποτάσσονται στην αρχή του κέρδους, δεν μπορεί να διατηρηθεί χωρίς εντεινόμενη αυτοκαταστροφή.

Οι έμφυλες σχέσεις ως «σχέσεις, στις οποίες εισέρχονται οι άνθρωποι κατά την παραγωγή της ζωής τους» (Marx), είναι πάντα σχέσεις παραγωγής, όπως οι σχέσεις παραγωγής αντίστροφα είναι πάντα και έμφυλες σχέσεις. Ο διπλασιασμός της «παραγωγής» σε εκείνη της ζωής (στο ευρύτερο νόημα που περιλαμβάνει το μέγαλωμα των παιδιών και τη φροντίδα) και εκείνη των βιοποριστικών μέσων (στο ευρύτερο νόημα που περιλαμβάνει τα μέσα παραγωγής) ήταν εφελθτήριο της ιστορικής αυτονόμησης των τελευταίων στο σύστημα της οικονομίας και, στον καπιταλισμό, της κυριαρχίας τους επί της παραγωγής ζωής. Το κράτος παγιώνει αυτή την κυριαρχία, καθώς μεριμνά ώστε να μην καταστραφεί η βάση της. Για την ανάλυση των σχέσεων παραγωγής χρειάζεται να θεωρηθεί η κωδικοποίηση του συνόλου με υπερπροσδιορισμούς, σχέσεις διάρθρωσης και εξάρτησης. Για να ερευνηθούν οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής, χρειάζεται μια διαφοροποιημένη σύνδεση ιστορικοσυγκριτικών μελετών που δίνουν έμφαση στις μεταβάσεις, με κοινωνικο-θεωρητικές καθώς και υποκειμενικές/επιστημονικές αναλύσεις. Για όλες αυτές τις πτυχές απαιτούνται διευκρινήσεις.

Σε κάθε περίπτωση, η εξέλιξη και η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών τόσο καθοριστικά, που η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής πρέπει να επαναπροσδιοριστεί. Ενώ μέχρι στιγμής μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο καπιταλισμός, προκειμένου να εξαπλωθεί, υποτάσσει τον παραδοσιακό «οικιακό τρόπο παραγωγής» της οικογένειας ή και αναπτύσσεται πάνω σε αυτόν, πλέον η καπιταλιστική βιομηχανία επεκτείνει τα όριά της μέχρις ότου να περιλαμβάνει τα σώματα των φύλων και τη διαδικασία αναπαραγωγής. Πρόδρομος αυτής της εξέλιξης ήταν η μεταμοσχευτική ιατρική, που κατέστησε το σώμα αναλώσιμη πηγή οργάνων και άνοιξε νέο πεδίο δράσης,

τόσο στην επιχειρηματικότητα, όσο και στο έγκλημα. Η αναπαραγωγική ιατρική μετέθεσε τα όρια ακόμη περισσότερο. Το σπέρμα, τα ωάρια, τα έμβρυα ανάγονται σε προϊόν: η γονιμοποίηση, η πιστοποίηση και η εμφύτευση τίθενται στην υπηρεσία εμπορευματικής χρήσης. Η ικανότητα της κύησης μπορεί πλέον να πωληθεί, όπως η εργατική δύναμη ή όπως τα δικαιώματα χρήσης επάνω στο σώμα για σεξουαλική ικανοποίηση. Για όσον καιρό η παραγωγή παιδιών δεν ήταν οργανωμένη καπιταλιστικά, η προστασία των γυναικών και ο έλεγχος επί των γυναικείων σωμάτων εμφανίζονταν ως διπλή διάσταση των σχέσεων παραγωγής. Τώρα όμως τα όργανα αυτού του σώματος καθίστανται – όπως νωρίτερα το ανδρικό σπέρμα – τα ίδια πρώτη ύλη ή μέσο παραγωγής ενός παραγωγικού τρόπου, που στις προϋπάρχουσες μορφές ατομικότητας – της νοικοκυράς, της επιχειρηματία, της μισθωτής εργαζόμενης, της ιερόδουλης – στις οποίες τα σώματα των φύλων δρουν διαφορετικά και τοποθετούνται μεταξύ τους, προσέθεσε μια περαιτέρω μορφή: εκείνη της «παρένθετης μητέρας». Αυτό είναι το ξεκίνημα μιας εξέλιξης, της οποίας η επίδραση στις έμφυλες σχέσεις θέτει ερωτήματα για μελλοντικές αναλύσεις σχετικά με την πολιτική της χειραφέτησης. Σε έμφυλες σχέσεις, όπου για τις γυναίκες με ικανότητα μητρότητας και ανάλογες στρατηγικές προστασίας και αποκλεισμού, η κοινωνική ανάμειξη στο μεγαλύτερο μέρος της έχει υποταχθεί στους μηχανισμούς της αγοράς, η πλήρης κεφαλαιοποίηση της αναπαραγωγής είναι σε θέση να μετακινήσει και να καταργήσει όλα τα όρια.

Σημειώσεις

1) Το παρόν κείμενο βασίζεται εν μέρει σε αποσπάσματα από το λήμμα *Geschlechterverhältnisse* στο Ιστορικό-Κριτικό Λεξικό του Μαρξισμού (*Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*), τόμος 5, 2002.

2) Στο εν λόγω λήμμα περιλαμβάνονται μελέτες από την γαλλική επανάσταση (Olympe de Gouges), από την αστική εθνολογία (Bachofen, Morgan), από τους Marx και Engels καθώς και από τον Gramsci, τον Althusser, τη φιλελεύθερη αστική τάξη του 19ου και του 20ού αιώνα (Mill/Taylor, Woolf), από τη γαλλική μαρξιστική ανθρωπολογία (Meillassoux και άλλοι) και τη φεμινιστική εθνολογία, για να θεμελιωθεί κριτικά το περίγραμμα μιας θεωρίας των σχέσεων των φύλων. Το πλήρες άρθρο *Geschlechterverhältnisse* του λεξικού περιλαμβάνεται στην έκδοση τσέπης: Haug, F. (επμ.) *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Feminismus* τόμος 1, Abtreibung – Hexe, Μάιος 2003.

3) Διεξοδικές αναλύσεις και μαρτυρίες σχετικά με το φύλο, το φεμινισμό, την οικιακή εργασία, το γυναικείο κίνημα βρίσκονται μεταξύ πολλών άλλων στο *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Feminismus* (Ιούνιος 2003), απαραίτητο έργο αναφοράς για τη φεμινιστική θεωρία και πολιτική.

Βιβλιογραφία

- Althusser, Louis, 1976: *Positions* (1964-1975), Παρίσι.
- Althusser, Louis, 1972: *Das Kapital lesen*, τ. 1, Αμβούργο.
- Annerl, Charlotte, 1991: *Das neuzeitliche Geschlechterverhältnis. Eine philosophische Analyse*. Φρανκφούρτη (Μάιν) / Νέα Υόρκη.
- Arbeitsgruppe Ethnologie Wien, 1989: *Von fremden Frauen. Frausein und Geschlechterbeziehungen in nichtindustriellen Gesellschaften*, Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Bader, Veit Michael, 1993: «Benötigt der Kapitalismus das Patriarchat?» Στο: EuS - *Ethik und Sozialwissenschaften*, 4. έτος., τετράδιο 3, 227 κ.εξ. Από εδώ και τα παραθέματα των Heide Hildegard, Ostner Ilona, Tatschmurrat Carmen, Rech Erwin.
- Barrett, M., 1983: *Das unterstellte Geschlecht*. Βερολίνο.
- Becker-Schmidt, Regina. / Knapp, Gudrun-Axeli (επιμ.), 1995: *Das Geschlechterverhältnis als Gegenstand der Sozialwissenschaften*. Φρανκφούρτη (Μάιν) / Νέα Υόρκη.
- Becker-Schmidt, Regina. / Knapp, Gudrun-Axeli, 2000: *Feministische Theorien zur Einführung*. Αμβούργο.
- Becker-Schmidt, Regina, 2000: *Frauenforschung, Geschlechterforschung, Geschlechterverhältnisforschung*. Στο: της ίδιας / G.-A. Knapp, 2000.
- Beer, Ursula, 1990: *Geschlecht, Struktur, Geschichte. Soziale Konstituierung des Geschlechterverhältnisses*. Φρανκφούρτη (Μάιν) / Νέα Υόρκη.
- Beer, Ursula, 1993: «Die kleinen Fallstricke von großen Entwürfen». Στο: EuS, 4. Jg., H. 3, 230 κ.εξ.
- Bilden, Helga, 1980: Geschlechtsspezifische Sozialisation. Στο: Hurrelmann, K. / Ulich, D. (επιμ.): *Handbuch der Sozialisationsforschung*. Weinheim/Basel, 777-812.
- Bloch, Ernst, 1961: Bachofen, Gala-Themis und Naturrecht. Στο: του ίδιου: *Naturrecht und menschliche Würde*, Φρανκφούρτη (GA, τ. 6) 115-29.
- Bloch, Ernst, 1968: Astralmythos und babylonisch-ägyptischer Einschlag. Στο: του ίδιου: *Atheismus und Christentum*, Φρανκφούρτη (Μάιν), 254-58.
- Butler, Judith, 1994: Phantasmatische Identifizierung und die Annahme des Geschlechts. Στο: Institut für Sozialforschung (επιμ.): *Geschlechterverhältnisse und Politik*. Φρανκφούρτη.
- Butler, Judith, 1989: «Merely Cultural». Στο: *New Left Review* 227, έτος 39, 33-44.
- Dietrich, Gabriele. 1984: Die unvollendete Aufgabe einer marxistischen Fassung der Frauenfrage. Στο: Projekt Sozialistischer Feminismus, *Geschlechterverhältnisse*. Βερολίνο.
- Dölling, Irene / Kraus, Beate 1997: Ein alltägliches Spiel. *Geschlechterkonstruktionen in der sozialen Praxis*. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Ehrenreich, Barbara, 1984: *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment*. Νέα Υόρκη.
- Eisenstein, Zillah (επιμ.) 1979: *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*. Νέα Υόρκη.
- Engels, Friedrich: *Lage der arbeitenden Klasse in England*, MEW 2.
- Engels, Friedrich: *Anti Dühring*, MEW 20.
- Engels, Friedrich: *Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, MEW 21.
- Ferguson, Ann, 1979: Women as a new revolutionary class. Στο: Walker, P. (επιμ.): *Between Labor and Capital*. Βοστώνη.
- Firestone, S., 1975: *Frauenbefreiung und sexuelle Revolution*. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Fraser, Nancy, 1994: *Widerspenstige Praktiken. Macht, Diskurs, Geschlecht*. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Goffman, Erving, 1994: *Interaktion und Geschlecht*. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Gramsci, Antonio: *Gefängnishefte. Kritische Gesamtausgabe* (επιμ.: Klaus Bochmann και Wolfgang Fritz Haug), Αμβούργο 1991-2002.
- Habermas, Jürgen, 1981: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Zwei Bände. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Haraway, Donna, 1995: Lieber Kyborg als Göttin! Für eine sozialistisch-feministische Unterwanderung der Gentechnologie (1984). Στο: της ίδιας: *Monströse Versprechen*. Αμβούργο.
- Haraway, Donna, 1987: Geschlecht. Στο: Hauser, K. (επιμ.): *Viele Orte Überall?* Βερολίνο, Αμβούργο.
- Hartmann, Heidi, 1981: The unhappy marriage of Marxism and feminism: Towards a more progressive union. Στο: Sargent, L. (επιμ.): *Women and Revolution*. Βοστώνη.
- Haug, Frigga, 1996: Knabenspiele als Menschensarbeit. Στο: *EUS*, Paderborn (1993), βελτιωμένο. Στο: της ίδιας, 1996: *Frauen-Poli-*

- tiken. Αμβούργο, 125–54.
- Haug, Frigga, 1998: «Gramsci und die Produktion des Begehrens». Στο: *Psychologie und Gesellschaftskritik*, τετράδια 2/3, έτος 22, Nr. 86/87, 75–92.
- Heise, H., 1993: «Am Anfang steht die Unterwerfung (der Frauen)?» Στο: *EuS*, τετράδιο 3.
- Janshen, D. (επιμ.), 2000: *Blickwechsel. Der neue Dialog zwischen Frauen- und Männerforschung*. Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Krader, Lawrence (επιμ.), 1976: *Karl Marx. Die ethnologischen Exzerptheft*, (Berlin 1972), Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Leacock, Eleanor, 1989: Der Status der Frauen in egalitären Gesellschaften. Implikationen für die soziale Evolution. Στο: *Arbeitsgruppe Ethnologie Wien* (επιμέλεια), 29–67.
- Lenz Ilse, 1995: Geschlechtssymmetrische Gesellschaften. Neue Ansätze nach der Patriarchatsdebatte. Στο: *Lenz und Luig*, 26–87.
- Lenz Ilse, και Ute Luig (επιμέλεια) 1995: *Frauenmacht ohne Herrschaft. Geschlechterverhältnisse in nichtpatriarchalen Gesellschaften*, Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Levi-Strauss, Claude, 1975: *Strukturelle Anthropologie*, Φρανκφούρτη (Μάιν) τόμος 1, 1971, τόμος 2.
- Luig, Ute, 1996: «Sind egalitäre Gesellschaften auch geschlechts-egalitär?» Στο: *Lenz und Luig*, 88–169.
- Luxemburg, Rosa, 1975: *Die Akkumulation des Kapitals*. Βερολίνο ΑΔΓ.
- Maihofer, Andrea, 2001: «Geschlecht und Sozialisation». Στο: *Zeitschrift für Ethik und Sozialwissenschaften*, *EuS*, Paderborn, 1–14.
- Marx, Karl: *Das Kapital*. Τόμος 1, MEW 23, τόμος 2, MEW 24.
- Marx, Karl: *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte*, MEW 40.
- Marx, Karl και Friedrich Engels: *Die heilige Familie*, MEW 2.
- Marx, Karl και Friedrich Engels: *Die deutsche Ideologie*, MEW 2.
- McDonough, Roisin, Harrison, Rachel, 1978: Patriarchy and relations of production. Στο: Kuhn, A. / Wölpe, A.: *Feminism and Materialism. Women and Modes of Production*. Λονδίνο.
- Mitchell, Juliett, 1974: *Psychoanalysis and feminism*. Νέα Υόρκη.
- Molyneux, Maxine, 1989: «Androzentrismus in der marxistischen Anthropologie». Στο: *Arbeitsgruppe Wien*, 100–36.
- Nickel, Hildegard Maria, 2000: *Frauen(erwerbs)*arbeit am Ende der Industriegesellschaft. Στο: Janshen, D. (επιμ.), *Blickwechsel*, 129–42, Φρανκφούρτη (Μάιν).
- Ostner, I., 1993: Die Beschränktheit der Totalen. Στο: *EuS*, τετράδιο 2.
- Pateman, Carol, 1985: The Personal and the Political: Can Citizenship be Democratic? Στο: University of California (επιμέλεια), *The Jefferson Memorial Lectures*. Berkeley.
- Phelps, Linda, 1975: «Patriarchy and Capitalism» Στο: *Quest*. 2.2.
- Plaut, Eric A., Kevin Anderson (επιμέλεια), 2001: *Karl Marx. Vom Selbstmord*, Κολωνία.
- Poulantzas, Niklas, 1974: *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*, Φρανκφούρτη.
- Rech, P.W., 1993: Eine/Meine Paraphrase als 'das Ende vom Lied'. Στο: *EuS*.
- Rowbotham, Sheila, 1973: *Women's consciousness, man's world*. Harmondsworth.
- Sargent, L. (Hg.), 1981: *Women and Revolution*. Βοστώνη.
- Schade, G. 1993: Ansätze zur Änderung der Geschlechterverhältnisse. Στο: *EuS*, τετράδιο 2.
- Smith, Dorothy, 1984: *The Gender Subtext of Power*. Τορόντο.
- Young, Iris Maria, 1981: Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory. Στο: Sargent, L. (επιμ.), *Women and Revolution*. Ανατύπωση στο Hennessy, R./Ingraham, C., 1997: *Materialist Feminism*. Λονδίνο.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...